

NJEMAČKI HODOČASNICI 15. I 16. STOLJEĆA O ZADRU

Krešimir KUŽIĆ
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

UDK 949.75:248.153.8
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 3. XII. 2007.

Tijekom 15. stoljeća na području Njemačkog Carstva hodočašćenje na Sveti Grob poprimilo je ranije neviđene razmjere. Taj entuzijizam počeo je vidljivo splašnjavati tek sredinom 16. stoljeća. Po staleškoj pripadnosti većina hodočasnika bila je iz plemstva i svećenstva, a manji dio iz građanstva. Ukcavši se u Mlecima, oni su svraćali, boravili u Zadru ili su ga samo spominjali u proputovanju. Iako su imali neka predznanja, većinu informacija o gradu i zemlji u kojoj se nalazi dobili su na putu. Glavni objekt interesa bio je sveti Šimun Bogoprimalac, a spominjani su i lokalni gradski sveci. Hodočasnici su zabilježili i nekoliko legendi, a navedeno je i par suvremenih događaja. Ti nam putopisi donose slikovite detalje o Zadru i okolici, ali govore i o osobama koje su ih pisale.

Ključne riječi: *hodočasnici, Njemačka, Zadar, relikvije, pomorstvo*

*... erheben wir sie endlich unnd schiffen darvon nach der alten unnd namhafften Statt Zara ...*¹
... konačno smo ih (sidra) podigli i otplovili odavde prema starom i slavnom gradu Zadru ...

Prije svega srdačno zahvaljujem gospodi dr. Ludwigu Steindorffu i dr. Jörgu Wettlauferu iz Historisches Seminar, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, na iskazanoj pomoći.

Vor allem, sage ich ein herzlicher Dank Herren Dr. Ludwig Steindorff und Dr. Jörg Wettlaufer von Historischem Seminar, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel für Ihre Hilfsbereitschaft.

HODOČAŠĆA I HODOČASNICI U SVETU ZEMLJU

Tijekom kasnoga srednjeg vijeka hodočašćenje je bilo najomiljeniji oblik pobožnosti. U kršćanskoj zapadnoj Europi tog vremena tri hodočasnička odredišta načelno su uživala najveću popularnost, a među njima je Jeruzalem – središte ne samo Svete Zemlje nego i

¹ Vidi u tekstu: Rauwolf, 1575.

svega kršćanskog svijeta, svakako imao najveći ugled.² Drugo mjesto je bio Rim – sjedište *sluge slugu Božjih*, a treće Compostela – svetište apostola sv. Jakova Starijeg u pirinejskoj Galiciji.³ Iako su putovanja na sveta mjesta bila zabilježena i u stoljećima prije levantskih križarskih pohoda, tek su u tom razdoblju (1096.-1291.) intenzivirana. Zahvaljujući kakvoj-takvoj zaštiti koju su im pružali viteški redovi, hodočasnici su mogli slobodno izvršavati svoje pobožnosti sve do 1187., a nakon što je te godine Jeruzalem ponovno pao u ruke Arapa, stanje se znatno otežalo. Kad je izgubljen Akon 1291. godine, hodočasnici su neko vrijeme bili nepoželjni, ali protekom vremena više nisu promatrani kao neprijatelji, jer se uočila materijalna korist od njihovog dolaženja i boravka u različitim palestinskim mjestima. Kao sredstvo putovanja, brodski, odnosno morski prijevoz je definitivno prevladao već od 12. stoljeća, a upravo u tom vremenu je porasla moć pomorskih republika od Đenove do Mletaka. Mlečani su naposljetku gotovo posve istisnuli ostale suparnike u tom unosnom poslu, a za to postignuće bilo je ključno nekoliko čimbenika. Kao prvo imali su čvrstu pomorsku infrastrukturu potrebnu za sigurno prevoženje hodočasnika. Počevši od Mletaka, gospodarili su utvrđenim gradovima duž cijele istočne obale Jadrana, Jonskog mora te juga Egeja, te su jedinstvom vlasti osiguravali putnike i njihovu imovinu.⁴ Nadalje, brodovi su im bili solidno građeni i s vremenom su poboljšavani u cilju udobnosti. I kao treće, većim dijelom 15. i 16. stoljeća mletačko-egipatski, odnosno mletačko-turski odnosi bili su podnošljivi za hodočasnike, i tek je porast osmanlijske agresivnosti, kako državne tako i njihovih vazala, počeo općenito odvrćati zapadne kršćane, pa tako i Nijemce, od hodočašćenja u Svetu Zemlju. Osim toga, pad interesa kod Nijemaca izravno je bio potaknut i razmahom reformacije, iako su i Lutherovi sljedbenici još dugo vremena odlazili u Jeruzalem.⁵

Na području hrvatskih krajeva hodočašćenje i hodočasnici prema Jeruzalemu imali su gotovo jednaku razvojnu putanju kao i u ostalim europskim zemljama. Doduše, zamjetna je neujednačenost, jer je većina hodočasnika dolazila iz primorskih gradova,⁶ ali

² Vidi: Reinhold RÖHRICHT – Heinrich MEISNER, *Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligem Lande*, Berlin, 1880., str. 281, 282 ... Svaki dobar kršćanin voli po kršćanskoj osobini mjesta i krajeve, gdje je Krist, njegov Gospodin, po kojemu on ima bit, život i ime, u ljudskoj prirodi živio i koje je on svojim svetim koracima i svojom predragocjenom krvlju pomazao i posvetio. Radi toga duhom dobronamjeran čovjek ima srdačnu želju vidjeti Jeruzalem i Svetu Zemlju gdje je Krist živio te poljubiti svete korake. ... (Felix Fabri, *Duhovno hodočašće*, 1492.).

³ O pojmu hodočašća i odredištima vidi: Franjo ŠANJEK, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb, 1996., str. 266-269; Zoran LADIĆ, Prilog proučavanju hodočašćenja iz Zadra u drugoj polovici 14. stoljeća, *Croatica Christiana Periodica* 32, Zagreb, 1993., str. 17-19; *Lexikon des Mittelalters* VI, München – Zürich, 1992., str. 2150.

⁴ Fernand BRAUDEL, *Vrijeme svijeta – Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, Zagreb, 1992., str. 130-141.

⁵ Vidi: Ferdinand KHULL, Bericht über eine Jerusalemfahrt zweier Franciscaner aus Friedau im Jahre 1527, *Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark*, XLIV, Graz, 1896., str. 77.

⁶ Vidi npr.: Josip KOLANOVIĆ, Prilog povijesti šibenskih hodočašća u kasnom srednjem vijeku, *Croatica christiana periodica* VI/9, Zagreb, 1982., str. 33, 34; Mladen IBLER, Putovanje skandinavskog kralja Erika VII. Pomeranskog kroz Hrvatsku 1424.-1425., *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, XXXIX, Zagreb-Dubrovnik, 2001., str. 123, 128. O Zadranima vidi: Z. LADIĆ, 1993., str.

to nije jedina razlika u odnosu prema kopnenom zaleđu – te gradove je dodirivala i glavna europska hodočasnička žila kucavica. Dolazili su pobožni (a i oni manje pobožni) putnici odasvud, ali kako je ipak Njemačko Carstvo bilo neposredni susjed, razumljivo je da su prevladavali hodočasnici s tog prostora (Sl. 1). Međutim, dodir s njima nije uspostavljan na kopnenom putu, nego tek onda kad su oni, ukrcavši se u Mlecima, pristali sa svojim brodom u nekoj od jadranskih luka, a među njima je Zadar bio nezaobilazna usputna postaja još od križarskoga razdoblja. Poznat je slučaj kad je 1190./91. austrijski vojvoda Leopold V. Babenberški prezimio u gradu sv. Krševana sa svojim vojnim odredom.⁷ Kad je 1409. godine Zadar bio definitivno i čvrsto zagrljen od lavova sv. Marka, uklopljen je u redovni itinerar mletačkih hodočasničkih prijevoznika, što je i potrajalo sljedećih dvjestotinjak godina. Gradski statut (s reformacijama), kao temeljni pravni dokumenat grada spominje na par mjesta odredbe za hodočasnike, ali pod tim okolnostima one nisu imale zakonsku moć za putnike koji su dolazili iz Mletaka, jer su oni ugovore s prijevoznicima sklapali tamo – pred visokim državnim službenicima *Serenissime*.⁸

O SMJEŠTAJU ZADRA

Nema sumnje da se u Njemačkoj i prije 15. i 16. stoljeća znalo za Zadar, ali ta znanja su bila lapidarna i u početku su bila pretežno ograničena na više slojeve društva, kako crkvene tako i aristokratske, a tek kasnije se to proširilo i na bogato građanstvo. O tome nam osobito svjedoče srednjovjekovne samostanske kronike i drugi ljetopisi.⁹ Nadalje, razumljivo je da je količina podataka o Zadru bila veća u južnim dijelovima Carstva – u Švicarskoj, Bavarskoj, Tirolu, Koruškoj i Štajerskoj. Razmahom humanizma saznanja se obogaćuju i iz djela antičkih autora, kao i iz pera istaknutih humanista, ponajviše onih sa susjedne talijanske obale Jadrana, a ne smijemo zanemariti ni onodobne kartografske

23-27; Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb, 1997., str. 353, bilj. 180; Petar RUNJE, Lazaret u predgrađu srednjovjekovnog Zadra i njegovi kapelani, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 39, Zadar, 1997., str. 91, 96.

⁷ Krešimir KUŽIĆ, *Hrvati i križari*, Zagreb, 2003., str. 41.

⁸ *Zadarski statut* (prev. Josip Kolanović i Mate Križman), Zadar, 1997., str. 418-421, 618-623. Vidi: Z. LADIĆ, 1993., str. 21. Vidi također: *Statut grada Splita* (prev. Antun Cvitanić), Split, 1987., str. 13/9; Ante BIRIN, Pravni položaj stranaca u statutima dalmatinskih komuna, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 20*, Zagreb, 2002., str. 66, 88; R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 12-15.

⁹ Vidi npr.: *Historia de expeditione Friderici*, Monumenta Germaniae historica (nadalje: MGH), *Scriptores rerum Germanicarum* (nadalje: SRG) N. S. V, Berlin, 1928., str. 97 – 1190. godina (Sadira); *Willelmi chronica Andrensis*, MGH, *Scriptorum XXIV*, Hannover, 1879., str. 728 – 1202. godina; *Ottokars österreichische Reimchronik*, MGH, *Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt V/1*, Hannover 1890., str. 153, 323, 519, 521, 567 – druga polovica 13. st. (Saders); *Burchardi praepositi Urspergensis chronicon*, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, Hannover – Leipzig, 1916., str. 87 – 1202. (Satira); *Chronica Mathiae de Nuwenburg*, MGH, SRG N. S. IV/1, Berlin, 1924., str. 216 – 1346. godina (Zaders).

uratke.¹⁰ Boljoj informiranosti svakako je ključni doprinos dala pojava i razvoj tiskarstva te iz toga proistekla dostupnost tih djela. Međutim, iz putopisa se nameće zaključak da su kod pretežitog broja putopisaca svi detaljniji toponimijski podatci došli od Mlečana – najčešće paruna, kapetana i mornara broda kojim su plovili. Otuda je i shvatljivo da se ime grada, osim u tri slučaja, piše u mletačkim, tj. talijanskim oblicima: *Sarai*, *Zara*, *Sara*, *Sära* i *Sarre*.¹¹ Spomenuti izuzetci su: *Saders*, čije porijeklo moramo tražiti u starijim razdobljima kad su vijesti o Zadru dolazile u Njemačku bez mletačkog posredovanja, te: *Jadra* i *Jadera*, što je odraz humanizma, a to nam jedan putopisac i ističe. Ovi detalji govore da su dolje navedeni hodočasnici došli s nekim predznanjem ili da su svoje tekstove po povratku redigirali prema dostupnoj literaturi.

Od drugih mjesta koja gravitiraju Zadru po spominjanju je na prvom mjestu Biograd, i svi ga pišu kao *Altzara* ili *alt Zara*. Ugljan i Pašman su bili shvaćani kao jedinstveni otok *Insel von Zara*, a od otoka još je zabilježena Vrgada kao *Vergetes*.¹² Ostali otoci su navedeni samo kao dio jednog daljinara, bez većih pojedinosti. Od lokaliteta na Ugljanu za oko im je zapela tvrđava sv. Mihovila, a na Pašmanu crkva, odnosno benediktinska opatija sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu te franjevački samostan u Kraju. Tucher ga naziva *ein Barfüsser Kloster/der Obseruantz zu unser lieben Frauwen gnad genannt*, što nije točno jer je bio posvećen sv. Duji. Vjerojatno ga je zamijenio za samostan Gospe od Milosti franjevac trećoredaca na šibenskom otoku Prviću.¹³

U slijedu toponimske analize posebno zanimanje nam pobuđuje putopisno smještanje Zadra u širi etnički, ali i politički okvir. Priča s imenom Zadra ponavlja se u glavnim crtama i kad je riječ o zemlji u kojoj se nalazi. Naime, jedna skupina putopisaca stavlja Zadar u okvire Slavonije, s tom razlikom da je jedan dio njih piše izvorno: *Sclauonia*, *Schlavony*, *Slavanyen*, a drugi u njemačkom obliku: *Windischen Landen*, *windeschenn landenn*, *Windenlandt*, *Wienndisch landt*, *Windischen Gebirg*. Za (dio) prvih mogli bismo pretpostaviti i da su “Slavoniju” preveli s mletačkog, odnosno talijanskog naziva “Schiavonia”. Druga skupina navodi da je Zadar u Dalmaciji. Samo jedan autor ističe da se Zadar nalazi “u Hrvatima” (*zuo krabanten*), što je izravna prevedenica prastarog naziva za zadarsko zaleđe.¹⁴ S obzirom

¹⁰ Npr: Enea Silvio Piccolomini, kasniji papa Pio II., predavao je u Beču, a bio je i tajnik cara Friedricha III. Djelo “De Europa” (poznato i kao “De statu Europae sub Friderico III”) napisao je 1458., a tiskano je 1490. u Memmingenu. Vidi: Lexikon des Mittelalters VI, München-Zürich, 1993., str. 2190-2192; Arthur BREUSING, *Leitfaden durch das Wiegentaler der Kartographie bis zum Jahre 1600*, Frankfurt a. M., 1883., str. 4-19.

¹¹ Kada pisac piše “in eyn porte, die heisset **Demorther**”, očito je da nije dobro poznao talijanski jezik jer spaja prijedlog *de* s imenom *Morther*. Do te spojenice došao je dobivši odgovor na pretpostavljeno pitanje o imenu luke.

¹² Ta i ostala imena usporedi u: Mithad KOZLIČIĆ, *Kartografski spomenici hrvatskoga Jadrana – Izbor karata, planova i veduta do kraja 17. stoljeća*, Zagreb, 1995., str. 43, 44, 69, 70, 122, 123.

¹³ Stjepan IVANČIĆ, *Povjestne crte o samostanskom III Redu sv. O. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri*, Zadar, 1910., str. 212; Radomir JURIĆ, *Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, Biogradski zbornik 1*, Zadar, 1990., str. 294, 295.

¹⁴ Vidi: Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Ljetopis fratra Šimuna Klimentovića, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, IV, Zagreb, 1857., str. 34. Zacijelo ih je bilo više, ali nisu ostavili pisanog traga.

na “Slavoniju” nameće se pitanje, možemo li je shvaćati kao istoznačnicu za “Hrvatsku”? Iz konteksta se vidi da hodočasnici u tome nisu jedinstveni pa neki kažu da je Slavonija dio Kraljevstva Hrvatske, čime iskazuju distinkciju između (nižeg) pokrajinskog od (višeg) državnog naziva u njima suvremenom obliku. Drugi pak govore u množini, iz čega je jasno da razmišljaju u širem etničkom smislu, a među njih pripadaju i putopisci koji po istovrsnoj inerciji pišu o “slavenskoj obali”. Onaj koji navodi da je Hrvatska “jedna nacija” Dalmacije, očituje svoje shvaćanje o rasprostiranju Dalmacije u antičkim granicama. Najprecizniji je svakako onaj hodočasnik koji zna da je Zadar glavni grad Dalmacije, ali to je i logično jer dolazi sa same granice Njemačkog Carstva i Hrvatske – iz današnjeg Ormoža – te je bio u mogućnosti ovaj podatak dobiti iz svojega okruženja. Nadalje, nabrojanje sve tri zemlje otkriva nastojanje hodočasnika da izbjegne propust u lociranju opasnosti.¹⁵ Međutim, svoju zbunjenost, kao sliku prosječnog znanja, zabilježio nam je onaj autor putopisa navodeći ... *Ovaj prije spomenuti grad (Dubrovnik, prim. a.) i zemlja, od Mletaka pa do Dubrovnika, sva ispremetana, zove se Slavonija, Dalmacija, Hrvatska. ...*¹⁶

POLITIČKA VLAST

Posjedovno-vlasnički odnosi između Mletačke Republike i ugarskog kralja u svezi sa Zadrom i bližim hrvatskim gradovima na Jadranu, većini hodočasnika nisu izgledali važni pa se nisu ni osvrtni na njih. Drugi su samo usput zabilježili u čijoj je vlasti grad. Bolje je obaviješten Gumpfenbergov anonim, koji, govoreći da je Šibenik otet, očito misli na borbe oko grada između Mlečana i kralja Sigismunda 1412. i 1413. godine. Tajnik vojvode Alexandera, Meisenheimer, koristi se izrazom “izmamili” i pritom vjerojatno cilja na poznati ugovor između Republike i Ladislava Napuljskog iz 1409. Nedvosmisleno navodeći kupoprodaju grada, Konrad od Grünemberga, za razliku od drugih njemačkih hodočasnika, ima mnogo bolja saznanja o političkoj sudbini Zadra.¹⁷ Najtočniji je Fabri, ali to, na žalost, ne saznajemo iz Feyerabendovog prerađenog i znatno skraćenog izdanja njegovoga izvornog putopisa.¹⁸

Vidi: Renata und Ludwig STEINDORFF, Über eine Reise im Jahre 1470 entlang der istrischen und dalmatinischen Küste, *Smotra*, 1/2, Zagreb, 1995., str. 103, 108.

¹⁵ Sigmund FEYERABEND, *Reyssbuch des heyligen Lands*, Frankfurt a/M, 1584., str. 185v – 1483. godine. Usp.: Frateris Felicis Fabri Evagatorium III. (ed. K. D. Hassler), *Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart IV*, Stuttgart, 1849., str. 357 ... Sclavia sive Sclavonia est provincia grandis, continens regiones et regna multa, ...; 359. Moguće je da je netko iz posade bio iz hrvatskih krajeva, kao u slučaju Wormbsera, ali zbog nepoznavanja jezika druge strane, i jedni i drugi su se vjerojatno služili trećim, talijanskim jezikom u komuniciranju te su stoga imena općenito talijanizirana. Vidi: S. FEYERABEND, 1584., str. 233v. Također vidi: Evagatorium III., 1849., str. 366.

¹⁶ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 315, 323 – 1496. godine.

¹⁷ Edo PIVČEVIĆ, Jedno svjedočanstvo o hrvatskim gradovima iz godine 1486., *Rad JAZU*, 429, Zagreb, 1988., str. 190. Njemu treba pribrojiti i Friedricha Steigerwalldera godine 1470. Vidi: R. und L. STEINDORFF, 1995., str. 103, 108.

¹⁸ Evagatorium III., 1849., str. 372. Glede Zadra, vidi: Tomislav RAUKAR, *Zadar u XV stoljeću*, Zadar, 1977., str. 30-33.

Utoliko je više zagonetno kako je Fabri uzeo zdravo za gotovo priču o počiniteljima i razlozima razaranja Biograda. Sasvim neistinitu pripovijetku od naših hodočasnika prvi navodi Tucher, a slijede ga Breitenbach i spomenuti Fabri (koji su, kako znamo, zajedno putovali). Svi oni govore o neimenovanom ugarskom kralju koji je tobože razorio Biograd, a Tucher u tu priču upliće i hodočašće sv. Šimunu.¹⁹ Drugu varijantu navodi Meisenheimer, koji kaže da su grad srušili Turci. Međutim, kako je raspoznatljivo iz spisa grofa Heinricha iz 1461. godine, naslućuje se nešto treće. Otkuda (ili od koga) bi mogle potjecati te priče?

Zajedničko je kod Tuchera, Breitenbacha, Meisenheimera i Heinricha da su bilješke o rušenju Biograda nastale tijekom odlaska u Svetu Zemlju. Štoviše, Tucher je u Zadru boravio vrlo kratko i informacije o gradu su sasvim uopćene, za razliku od bilješka o Biogradu. Koga je mogao pitati za objašnjenje impozantnih ruševina nego nekoga od posade? Fabri je specifičan zbog toga što je putovao dvaput u roku od četiri godine.²⁰ Ključno je pak drugo putovanje, kad u odlasku samo navodi da je vidio ruševine, a tek pri povratku posvećuje više redaka Biogradu. Iz toga jedino proizlazi da priču nije mogao saznati od Zadrana. Ostaje pak dilema je li priča jednostavno preuzeta od Tuchera ili ju je i Fabri čuo od mornara. Indikativno je i to da su svojedobno i Tucher i Fabrijev kolega Breitenbach putovali galijom Agostina Contarinija.²¹

U Meisenheimerovom slučaju možda bi se mogao proširiti popis mogućih tvorca legende. Naime, kako je i on nju pribilježio na putu od Zadra prema Hvaru, mogao ju je čuti, osim od mornara, i od franjevaca iz samostana sv. Duje iz Kraja na Pašmanu koji su običavali dolaziti u prošnju na galije, a njegova je bila dva dana usidrena u biogradskoj uvali Bošani.²² Valja pripomenuti da su Turci do tog vremena provaljivali nekoliko puta u biogradsko zaleđe i franjevci su vrlo dobro znali što se događalo na kopnu, a osobito su znali da su biogradske ruševine starije od turskih rušenja i paljenja.²³ Dakle i ovdje preostaju

¹⁹ Tu se također očituje podudarnost izvornog Fabrija s njim. Vidi: Evagatorium III., 1849., str. 371; Stjepan KRASIĆ, Opis hrvatske jadranske obale u putopisima švicarskog dominikanca Feliksa Fabrija (Schmida) iz 1480. i 1483/84. godine, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku XXXIX*, Zagreb – Dubrovnik, 2001., str. 197.

²⁰ To je vidljivo u izvorniku i Krasićevom prijevodu.

²¹ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 12; *Fratris Felicis Fabri Evagatorium*, I. (ed. K. D. Hassler), Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart II, Stuttgart, 1843., str. 86–88. Kad im pridružimo i Grünemberga, koji je 1486. također bio Contarinijeva mušterija, onda se već stvara kritična masa da priču izravno povežemo s tim mletačkim brodskim prijevoznikom. Vidi: E. PIVČEVIĆ, 1988., str. 191, 192. Od ostalih hodočasnika s Contarinijem je 1494. putovao i poznati Pietro Casola. On nije spominjao Biograd (vjerojatno zbog toga što je noć bila i u odlasku 9. lipnja, i u povratku 24. listopada), ali je zabilježio priču o razaranju Limassola na Cipru koje je tobože počinio neki engleski kralj. Sličnost u netočnosti je doista previše upadna. Vidi: Margaret NEWETT, Canon Pietro Casola's Pilgrimage to Jerusalem in the Year 1494, Manchester, 1907., Chapter IX. u: <http://chass.colostate-pueblo.edu/history/seminar/casola/cas5.htm>.

²² Alexander je putovao brodom Lodovica Barba. Vidi: S. FEYERABEND, 1584., str. 35r. O franjevcima vidi u Breitenbacha.

²³ Bogumil HRABAK, Turske provale i osvajanja na području današnje severne Dalmacije do sredine XVI stoljeća, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 19, Zagreb, 1986., str.

mornari kao širitelji netočnih vijesti. Njima je bilo poznato haranje Turaka, ali ne i starost biogradskih razvalina, pa su ih oni mogli posljedično povezati jedino s Turcima.

Vratimo se sad grofu Heinrichu. Njegov zapis je u cjelini nepotpun i, na žalost, nedostaje upravo prvi dio priče. Unatoč tome jasno je iz ostatka da je “netko” doplovio i razrušio grad. S obzirom na dolazak morem, to nikako nisu mogli biti Ugri, nego samo Mlečani, točnije: flota dužda Dominika Michielija. Precrtani tekst o izdaji samo je zgodan detalj, ali ostaje zagonetka – tko je grofu ispričao ovu verziju događaja? Možda ipak netko iz Zadra?²⁴

Postoji još jedna varijanta, ali nam ni ona neće ništa pomoći u razjašnjenju. Poznati padovanski humanist Paladije Fusko (1450.-1520.) tijekom dugogodišnje predavačke službe u dalmatinskim gradovima, u razdoblju od 1493. do 1516. godine djelovao je u Zadru. U svom “Opisu obale Ilirika” navodi samo ... *da je čuo* ... da su Biograd srušili Zadrani (sic!).²⁵

Ono što nam priča Rauwolf o “morskim razbojnicima”, sasvim nam vjerodostojno dočarava razmišljanje prosječnoga mletačkog mornara o senjskim uskocima. Slučaj galije “Contarine”, koji se dogodio godinu dana prije dolaska učenog augsburškog doktora u zadarske vode, zaprepastio je i utjerao strah u kosti svim brodarima i posadama koje su tuda plovile.²⁶ Iz kuta gledišta tih mornara Rauwolf i nije mogao dobiti drugačije tumačenje. Šira njemačka javnost upoznala je uskoke tek u kasnijem razdoblju kad su oni postali predmet europske politike.

Osmanlije se kao subjekt u hodočasničkim putopisima protekom vremena pojavljuju u odlasku u sve ranijim i ostaju u povratku u sve kasnijim fazama putovanja. U početku tek u Egeju, zatim u dubrovačkom zaleđu kao haračare, u Owovom spisu blizu Šibenika, te kod Meisenheimera u splitskoj okolici. Fassbender loše vijesti dobiva 1492. godine već u Zadru, i zbog njih su se hodočasnici morali sukobiti s preopreznim parunom, ali stanje postaje teško tek u 16. stoljeću. Strah od berberskih gusara na čelu s Dorghutom (ili Dragutom), kao i od onih stacioniranih kod Valone, Wormbsera i grofa Albrechta, pratio ih je 1562. kroz cijeli Jadran do Ancone.²⁷ U svezi s turskim haranjem imamo i tragičnu priču o jednom Zadraniu kojega su Turci zarobili i odveli na Levant, a donio nam ju je Casola 1494. godine. Zadrantin je doduše uspio pobjeći na Cipar i tamo se ukrcati na Casolinu galiju u namjeri da

71, 72; Emil HILJE, Utemeljenje franjevačkih samostana na zadarskim otocima, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 45, Zadar, 2003., str. 8-12.

²⁴ O tome vidi: Andrea DANDOLO, *Chronica per extensum descripta, Rerum italicarum scriptores XII/1*, Bologna, 1938.-1942., str. 235; Lujko MARGETIĆ, *Vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XII stoljeću i njegovi izvori, Historijski zbornik*, XXXV, Zagreb, 1982., str. 231-239; Lucijan KOS, *Dva rukopisna izvještaja u mletačkim arhivima iz godina 1125. i 1646. o rušenju Biograda, Biogradski zbornik*, 1, Zadar, 1990., str. 416-418.

²⁵ “Opis” je pisan početkom 16. st. Vidi: Paladije FUSKO, *Opis obale Ilirika* (prev. Bruna Kuntić-Makvić; uvod Miroslav Kurelac), Zagreb, 1990., str. 5-7, 48, 92, 93.

²⁶ Franjo RAČKI, *Prilog za poviest hrvatskih uskoka, Starine JAZU IX.*, Zagreb, 1877., str. 193; Grga NOVAK, *Mletačka uputstva i izvještaji 4, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 47*, Zagreb, 1964., str. 204, 205.

²⁷ *Pomorska enciklopedija 2*, Zagreb, 1975., str. 238; *Enciclopedia italiana XIII*, Milano, 1932., str. 199.

se vrati u rodni grad. Na kraju je ipak umro od iscrpljenosti pa mu je ... *more dano za njegov spomenik.*²⁸

DOJMOVI O ZADRU I OKOLICI

... zu der Statt, so ein treffliche schöne Statt, ...

Toliko iskreno djeluju gornje riječi Gumpfenbergova anonima da ih moramo uzeti s punim uvažavanjem. I gotovo svi ostali su jedinstveni da je, što se tiče veličine i uređenosti, Zadar pravi grad – jedino je Meisenheimeru “gradić” (*Stättlein*). Valjalo bi vidjeti je li takvo rangiranje povezano s možebitnim tajnikovim boravkom u nekim mnogo većim gradovima (osim Mletaka), a što se tiče usporedbe s drugim hrvatskim gradovima, Umag, Poreč, Rovinj, Hvar, Korčula i Budva su se hodočasnika dojmili kao “gradići”. Jedina prava konkurencija bio je i ostao Dubrovnik – ali ne toliko po veličini koliko po sjaju.²⁹ Dakle, osim pobožnog divljenja svetačkim relikvijama, hodočasnici koji su posvetili više prostora Zadru, najčešće su naglašavali izgled crkava i gradskih zidina.³⁰ Zanimljivo je da Meisenheimer navodi kako je crkva sv. Donata slična crkvi Svetog Groba u Jeruzalemu, što govori da su postojala hodočasnička predznanja o izgledu pojedinih mjesta. Može se samo spekulirati da je tajniku u rukama bila Breitenbachova knjiga u kojoj je crtež te crkve. Meisenheimer je našao vrijednim i da spomene “mnogo malih kapela” na jednoj strani grada. O kojoj strani se radi? Sudeći prema postojećim objektima kao i onima koji su porušeni te pribrojimo li im crkvice za čiju širu lokaciju znamo samo iz isprava, to je bio jugoistočni dio grada. Njega je krasio cijeli niz malih bogomolja počevši od Sv. Vida i Stomorice do Sv. Silvestra Starog (tamo su u to doba trebale biti i sv. Petar “de Argata”, “Sancta Maria in Organis”, Sv. Kuzma i Damjan, itd.). One po svojim dimenzijama nisu bile vidljive izvana pa ih je tajnik mogao uočiti jedino tijekom šetnje gradskim ulicama. Spomenuti Sv. Donat u njegovo doba imao je vizuru dobrim dijelom blokiranu drugim objektima.³¹ Visoku umjetničku razinu i brojnost sakralnih i profanih građevina Zadru je omogućio prostrani i plodni kopneni distrikt, najveći od svih dalmatinskih komuna, te brojni otoci.³² Postojanje viška poljodjelskih proizvoda indicira i podatak onog hodočasnika koji navodi kako se

²⁸ M. NEWETT, Manchester, 1907. Chapter XV. u: <http://chass.colostate-pueblo.edu/history/seminar/casola/cas5.htm>. Nije jasno je li Zadrantin bio zarobljen tijekom turskih kopnenih provala ili negdje na moru. Usp.: Nikola JAKŠIĆ, Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi, Split, 2000., str. 324., 325.

²⁹ Tomislav RAUKAR – Ivo PETRICIOLI – Franjo ŠVELEC – Šime PERIČIĆ, *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*, Zadar, 1987., str. 61; Arnold ESCH, *Anschaung und Begriff – Die Bewältigung fremder Wirklichkeit durch den Vergleich in Reiseberichten des späten Mittelalters*, *Historische Zeitschrift*, 253/2, München, 1991., str. 284, 285 – primjerice Augsburg je imao oko 30.000 stanovnika.

³⁰ To se slaže i kod ostalih putopisa. Vidi: Ivo PETRICIOLI, *Opis Zadra iz godine 1494.*, *Zadarska revija*, XV/3., Zadar, 1966., str. 205, 206. Šime JURIC, *Putovanje jednog Nijemca duž dalmatinske obale 1569. godine*, *Zadarska revija*, XXVII/2-3, Zadar, 1978., str. 283.

³¹ Ivo PETRICIOLI, *Lik Zadra u srednjem vijeku*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, XI-XII, Zadar, 1965., str. 148, 151, 154, Plan I; Pavuša VEŽIĆ, *Sveti Donat – Rotonda Sv. Trojstva u Zadru*, Split, 2002., str. 73, 74.

³² T. RAUKAR, 1977., str. 16, 282, 296, 297; P. FUSKO, 1990., str. 92, 93.

u Zadru kupuju namirnice za putnike i posade galija u proputovanju. Gumpfenbergova družina bila je pogošćena u tada još bogatom samostanu sv. Krševana, a gostoprimec im je bio njihov sunarodnjak benediktinac. On je bio prior u razdoblju prije opata Zadrana Petra de Crissava (Kršavića).³³ Fabri je nešto kasnije također bio na hrani kod svojih dominikanaca. Ribarstvo zadarskog kraja posredno je spomenuo 1550. godine grof Reinhard od Hanaua. Naime, u svom troškovniku naveo je da je u Mlecima kupio ribu s Molata.³⁴

Monumentalnost i svrhovitost zidina također su bili rezultat gospodarske jakosti grada. Valja svakako poštovati pohvalno mišljenje Fabrija, koji je vidio mnoge gradove, ili Dietricha od Schachtena – očito iskusnog vojnika.³⁵ Drugi hodočasnici bilježe pitomost i izgrađenost i izvan grada – duž obala Zadarskog i Pašmanskog kanala, što svjedoči o pozitivnom utjecaju Zadra na svoju okolicu. Jedini mračni prizvuk imaju spomeni o ruševinama Biograda – očito toliko dojmljivima da im je većina posvetila par redaka putopisa. Stanje se pak sasvim mijenja u prvoj polovici 16. stoljeća dolaskom Turaka – hrana postaje skupa, a ponekad je i nema, a razaranja postaju slika najbliže okolice.³⁶

Druga nevolja koja je često posjećivala dalmatinske gradove pa i Zadar, bila je kuga. Istini za volju, strah je bio obostran, jer su gradovi izbjegavali primati brodove i putnike za koje bi saznali da dolaze iz krajeva u kojima je bolest pustošila. Stoga nije čudno što je Tucheru bilo dopušteno da razgleda Sv. Šimun tek na intervenciju svog paruna. Naime, očito je da je Zadranima bilo poznato da je zaštitna funkcija lazareta bila učinkovita samo nakon duže izoliranosti putnika, a hodočasnici u proputovanju nisu to mogli poštovati. U drugom slučaju, Rattenbergov brodar nije htio riskirati dobivši informacije o haranju kuge u Zadru i njegovoj okolini pa je izbjegao pristajanje produživši prema Istri. Ta je kuga bila zahvatila gotovo sve gradove s iznimno teškim posljedicama u Dubrovniku i Splitu, a kako vidimo, i u Zadru je vladala u blažem obliku krajem 1527. godine. To se, doduše, ne slaže s dosadašnjim saznanjima, ali nema razloga da Rattenbergu ne vjerujemo.³⁷

³³ Ivan OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima III*, Split, 1965., str. 284; Eduard PERIČIĆ, *Samostan Svetog Krševana kroz lik i djelovanje njegovih opata, 1000 godina samostana Svetog Krševana u Zadru*, Zadar, 1990., str. 104.

³⁴ Reinhold RÖHRICHT, *Die Jerusalemfahrten der Grafen Philipp, Ludwig (1484) und Reinhard von Hanau (1550)*, *Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde*, N. F. 161, Kassel, 1891., str. 169. Josip BASIOLI, *Izvoz proizvoda morskog ribolova s istočnog Jadrana u prošlosti, Adriatica maritima*, 2, Zadar, 1978., str. 223-226. Na žalost ne znamo o kojoj se ribi radilo.

³⁵ T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERIČIĆ, 1987., str. 127-131. Vidi također: I. PETRICIOLI, 1966., str. 205.

³⁶ Š. JURIC, 1978., str. 283 - ... U ovom je gradu kruh veoma skup i vrlo ga je teško nabaviti; jednako i na okolnim otocima i mjestima. ... Vidi također: Šime LJUBIĆ, *Commissiones et relationes Venetae II., Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 8*, Zagreb, 1877., str. 199.

³⁷ Rafo FERRI, *Historijski podaci o kugi u našim krajevima, Liječnički vjesnik*, LXVIII/11-12, Zagreb, 1946., str. 263; T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERIČIĆ, 1987., str. 59, 122, 123, 239.

ZADARSKI PLOVIDBENI KORIDOR

Već je odavno poznata činjenica da je (sjevero)istočna jadranska obala bila sigurnija i prikladnija za plovidbu brodova, bilo da su dolazili iz Mletaka, ili su odlazili u njih.³⁸ Iako je postojao neskriveni strah ... *zbog mnogih grebena, koji su skriveni pod vodom* ...³⁹ ipak su pomorci gotovo isključivo koristili tu stranu mora – osobito do izrazite pojave čistih jedrenjaka krajem 15. stoljeća. Zadarski akvatorij na pravcu od Silbe i Premude na sjeverozapadu pa do Vrgade i Kornata na jugoistoku bio je sastavni dio toga priobalnog plovidbenog koridora koji je u sebi kanalizirao promet iz Cipra, Aleksandrije i drugih levantskih gradova. Jednom takvom trgovačkom galijom u vlasništvu Sebastiana Contarinija vraćao se i Fabri. Ključna točka bila je zadarska luka, a da je ona bila sigurno sklonište brodova, indirektno nam govore Tucher i Fabri. Gdje se pak usidрила Rindfleischova nava kad ju je protivni vjetar spriječio da uplovi u luku? Sudeći po udaljenosti od grada, vjerojatno u uvali Dražanici.⁴⁰ Napoljetku, kao početno neuobičajenu i manje omiljenu soluciju valja spomenuti pučinsku rutu uzduž vanjskih zadarskih otoka.⁴¹ Izbijanje Turaka u neposredno susjedstvo Zadra prisililo je Mlečane da jako utvrde grad pa je operativna dužina luke u drugoj polovici 16. st. bila gotovo prepolovljena (sa 600 na 330 m).⁴² Uz to je mletačko forsiranje Hvara kao glavne opskrbe luke prouzročilo premještanje težišta trgovačkih plovidbenih pravaca na vanjski rub zadarskoga akvatorija. Ehrenbergova ruta je jedinstvena i bila je uzrokovana jakim jugom. Ono je, izgleda, natjeralo njegov brod da iz Murterskog mora umjesto u Vrgadski uplovi u Srednji kanal. Dalja plovidba dovela ga je u relativno zaštićeni Brguljski zaljev, tj. u uvalu Lučinu.⁴³ Naši su hodočasnici primijetili da se u navigaciji po tako opasnim kanalima posada broda noću orijentira po zvijezdama, a služila se i kompasom i pomorskim kartama (Sl. 2).⁴⁴ Unatoč svemu tome, paruni i kapetani su često iznajmljivali i peljare, što nam bilježe Tucher, Meisenheimer i Rauwolf.⁴⁵ Isti nam ovi hodočasnici navode i kritične momente kada je za dlaku izbjegnuto nasukavanje i brodolom zbog previda peljara te time potvrđuju koliko su opasnosti skrivali Silbanski kanal, Virsko more, te Zadarski, Pašmanski i Vrgadski kanal kao uobičajena plovidbena ruta. Opasnost nije vrebala samo pod površinom

³⁸ Vidi: Ivan LUČIĆ, *De Regno Dalmatiae et Croatiae*, Amsterdam, 1666., str. 141.

³⁹ S. FEYERABEND, 1584., str. 375r–1565.

⁴⁰ Ivo PETRICIOLI, Urbanistički razvoj zadarske luke, *Pomorski zbornik II*, Zagreb, 1962., str. 1454.

⁴¹ Vidi: Mithad KOZLIČIĆ – Josip FARIČIĆ, The significance of Sv. Andrija Island (Svetac) on a sailing route across the Adriatic presented on old geographical maps, *Geoadria*, 9, Zadar, 1994., str. 46.

⁴² I. PETRICIOLI, 1962., str. 1455-1459.

⁴³ Jasno je da nije išao s vanjske strane Dugog otoka, jer su plovili “između grebena”. Zadar se ne spominje pa nije išao ni priobalnim pravcem. Upitno je samo je li u Murtersko more ušao kroz Samogradska vrata ili sa strane Zlarina. Vidi pomorske karte: Državni hidrografski institut, karta 100-20 Dugi otok – Zadar i 100-21 Šibenik – Split, 1:100.000, 1996.

⁴⁴ S. FEYERABEND, 1584., str. 114r. Vidi također: Ernst HENRICI, Beschreibung einer Seereise von Venedig nach Beirut im Jahre 1434, *Zeitschrift für deutsches Alterthum und deutsche Literatur* 25 / n. F. 13, Berlin, 1881., str. 61.

⁴⁵ S. FEYERABEND, 1584., str. 348r; R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 361.

mora. Nagli naleti vjetra – osobito bure – zadavali su hodočasnici, kao i posadi, grdan strah, a ponekad nije bilo ugodno ni jače jugo. Ono što nam opisuje Rauwolf najbolja je slika velebitske bure u zimskom dijelu godine.⁴⁶ Posebnu neugodnost izazivalo je puhanje vjetra protivnog smjera, što je nalagalo traženje sidrišta i čekanje na promjenu vjetra. Suprotnost takvim (ne)vremenima bile su česte utihe bez daška vjetra, ali galijama to nije bio nesavladiv problem zahvaljujući njihovim veslačima. Kad bi se preplivile zadarske vode u pravcu Istre, i brod i posadu i putnike čekala je velika kušnja – s pravom ozloglašeni Kvarner.⁴⁷ Još od križarskih vremena u Svetu Zemlju se kretalo u načelu u dva doba kroz godinu. Prvo je počinjalo u travnju i bilo je vezano ne samo s meteorološkim stanjem povoljnim za plovidbu u Sredozemlju nego i sa stanjem u Alpama, koje su morali prijeći svi hodočasnici. Nakon što bi se dogovorili s nekim od prijevoznika, većina je počinjala putovanje u lipnju ili srpnju. Upravo ti pregovori, a još više manipulacije brođara uzrokovala su predugo otezanje s isplivljavanjem, što je nerijetko iritiralo hodočasnike. Drugo se razdoblje povoljno za plovidbu, u kasno ljeto, vrlo rijetko koristilo. Što se tiče vremena povratka, vidimo da je on vrlo često padao u dva zimska mjeseca karakteristična po olujnom jugu i još opasnijim udarima bure. Iako se znalo za to, hodočasnici nisu mogli ubrzati obilazak svetih mjesta, a ponekad su imali problema i s lokalnim muslimanskim vlastima (kao Seydlitz i njegove kolege⁴⁸). Često je bilo problema i s pronalaskom broda koji je plovio u Mletke bez zastajkivanja, a kako nisu ni željeli ni mogli čekati proljeće, vraćali su se ne birajući zgodu.

Njemački hodočasnici su u svojim izvješćima gotovo neizostavno spominjali vrstu broda kojim su plovili, ali samo su neki od njih sastavili opise čija slikovitost daje dovoljno elemenata za rekonstrukciju broda. Najprecizniji je anonim iz godine 1434. godine i prema njegovu opisu nesumnjivo je riječ o trgovačkoj galiji (*galea de mercantia*). Bila je duga 80 i široka 20 koraka, imala je jedan jarbol te uobičajeno jedrilje, snast i vesla galije.⁴⁹ Drugi opširniji opis dao je 1527. fra Gabriel i iz njega vidimo da je putovao navom.⁵⁰ Gledano općenito, u 15. stoljeću su trgovačke galije bile gotovo isključivi tip broda koji je na putu u Jafu doplovljavao do Zadra. Nasuprot tome, u 16. stoljeću su brodovi s jedrima i bez vesala, u ovom slučaju nave, potpuno prevladavali, što treba tumačiti boljim maritimnim osobinama, većom nosivošću i u konačnici isplativošću njihove gradnje. Naime zbog smanjenog broja posade nave su imale i veću autonomiju plovidbe, jer se nisu morale često zaustavljati radi

⁴⁶ Milan SIJERKOVIĆ, Karakteristike olujne bure u sjevernom Jadranu, *Pomorski zbornik* 26, Rijeka, 1988., str. 634, 649.

⁴⁷ Usp.: Mithad KOZLIČIĆ, Plovidba Jadranom 14.-16. stoljeća u putničkim izvješćima, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 35/22, Zadar, 1997., str. 272-274.

⁴⁸ Seydlitz se našao na udaru korumpirane osmanlijske administracije zbog stjecaja nezgodnih okolnosti. Vidi: S. FEYERABEND, 1584., str. 257v-268v. Na povratku je, što pješke, što na mazgi, došao do Dubrovnika, odakle se prebacio u Mletke. Vidi također: Petar MATKOVIĆ, Putovanja po balkanskom polutoku XVI. vieka, *Rad JAZU* 84, Zagreb, 1887., str. 45-57.

⁴⁹ E. HENRICI, 1881., str. 62. Usp.: Benedikt KOTRULJEVIĆ, *De navigatione / O plovidbi* (prev. Damir Salopek), Zagreb, 2005., str. 102-105.

⁵⁰ Usp.: B. KOTRULJEVIĆ, 2005., str. 131.

uzimanja opskrbe. Nezgodno je bilo što su mnogo dublje gazile od galija pa nisu mogle uploviti u svaku luku. Upravo takvi brodovi mogli su se koristiti plovnom putem koji nije prolazio neposredno ispred grada Zadra (Sl. 3).⁵¹

MOĆI SVETACA

Na zapadnokršćanskim europskim prostorima nije bilo iole većeg grada koji nije u svojim crkvama imao relikvije nekog sveca. Izravno s tom činjenicom bila je povezana i vjerna pobožnost koja je svagdje popimala oblik “*potrebe za čudom*”.⁵² Sasvim u skladu s takvim vjerskim shvaćanjima bio je i Zadar. Od 20 hodočasnika njih desetorica spominju moći svetaca pohranjene u riznicama i na oltarima zadarskih crkava.⁵³ Po ugledu i omiljenosti sv. Šimun je bio bez premca, i ne samo što njega spominju svi nego mu posvećuju i najviše prostora u putopisu u odnosu prema drugim zadarskim svecima. Gledajući to kroz prizmu hodočasničkog puta u Svetu Zemlju, to nije iznenađujuće, zato što su ga oni smatrali kao prvu svetačku osobu koja je izravno povezana s Jeruzalemom, u koji su se uputili. Ali on je bio omiljen ponajviše zbog činjenice da je prvi primio djeteta Isusa na ruke. Dobar dio njih citira početne riječi koje je izgovorio Šimun, a prenio nam ih je sv. Luka Evanđelist: *Nunc dimittis (servum tuum Domine ...)*.⁵⁴

Veoma jak dojam ostavilo je na njih saznanje da svetac leži “tijelom”, a dominikanac Felix Fabri ide u opisu izgleda do sitnih pojedinosti – što izgleda prilično tominski.⁵⁵ Za razliku od njega, iskrenu vjeru u sami dodir svečevog tijela posvjedočio nam je Fassbender za svoju skupinu, a zanimljivo je, ali i sasvim objašnjivo, da su putopisci koji spominju Šimuna i druge svece gotovo svi “djeca” 15. stoljeća – stoljeća punog dijametralnih suprotnosti u tijelu Crkve.⁵⁶

Pomalo je čudno da nijednog od hodočasnika nije impresionirala srebrna pozlačena škrinja koja je bila namijenjena za svečevo tijelo, a koju je dala izraditi ... *kraljica Ugarske, moćna, slavna i uzvišena Elizabeta mlađa, godine 1380.*⁵⁷ Dapače, škrinju oni uopće ne

⁵¹ Dubrovačku navu vidi u: Mithad KOZLIČIĆ, *Hrvatsko brodogradništvo / Croatian Shipping / Le navi croate*, Zagreb, 1993., str. 148, 149.

⁵² Klaus SCHREINER, *Zum Wahrheitsverständnis im Heiligen- und Reliquienwesen des Mittelalters, Saeculum*, XVII/1-2, Freiburg-München, 1966., str. 131.

⁵³ Carlo Federico BIANCHI, *Zara cristiana I.*, Zadar, 1877., str. 140-165, 325-334.

⁵⁴ *Jeruzalemska Biblija* (ur. Adalbert Rebić, Jerko Fućak, Bonaventura Duda), Zagreb, 1996., str. 1463 (Lk, 2,29: Sad otpuštaš slugu svojega, Gospodaru, ...); *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (ur. Anđelko Badurina), Zagreb, 1990., str. 558.

⁵⁵ K. SCHREINER, 1966., 134. Usporedi Feyerabendov tekst s izvornim latinskim tekstom: *Evagatorium III.*, 1849., str. 372. Vidi također: I. PETRICIOLI, 1966., str. 206.

⁵⁶ Sjetimo se slučaja kraljice Elizabete, Ludovikove žene. Vidi: Ivo PETRICIOLI, *Škrinja sv. Šimuna u Zadru*, Zagreb, 1983., str. 19, Sl. 29. O Crkvi vidi: Hubert JEDIN, *Velika povijest crkve XV*, Zagreb, 1993., str. 487-503, 653-661, itd.

⁵⁷ I. PETRICIOLI, 1983., str. 18.

spominju, to je zanimljivije što ističu bogatu srebrninu dubrovačkih crkava.⁵⁸ Možda je rješenje enigme u činjenici koju spominje jedan drugi hodočasnik, Pietro Casola, 1494. godine. Prema njemu, svečevo tijelo čuvalo se tih godina u starom kamenom sarkofagu iz 13. stoljeća, koji se nalazio u zasebnoj kapeli u crkvi sv. Marije Velike. Budući da je crkva srušena tek 1570. godine, upravo u njoj su svi hodočasnici razgledavali sveca.⁵⁹ Anegdotalan je slučaj Gumpfenbergeve skupine koja nije uspjela vidjeti sv. Šimu zbog toga što je ključar njegove škrinje, odnosno kapele, bio izvan grada u vrijeme kad su oni doplovili. Tko je to mogao biti? Casola nam prenosi da je u njegovo vrijeme to bio mletački knez, pa bi prema analogiji, u travnju 1418. godine ključeve trebao nositi Pietro Lauredano (Loredano)!⁶⁰

Očito je poznavanje Svetog pisma, i to ne samo od tri crkvene osobe, pa je zato novozavjetni lik sv. Šimuna Bogoprimsca bio ispravno interpretiran. Međutim, u slučaju “proroka Joela” nastala je nevjerovatna zabuna, nazočna kod petorice hodočasnika u razdoblju od gotovo stotinjak godina.⁶¹ Joel je jedan od dvanaestorice tzv. malih proroka i pripada Starom zavjetu.⁶² O postojanju njegovih relikvija u Zadru nema nikakvog dokaza, ali su zato u gradu bili čuvani ostatci sv. Zoila, osobe koja je bila izravno vezana uz mučeničku smrt sv. Krševana, a što je osobito važno, njegove moći čuvane su u istoj crkvi kao i tijelo sv. Šimuna.⁶³ Zato Joela hodočasnici uvijek spominju u paru sa sv. Šimunom. Kako protumačiti zabunu nego kao nepoznavanje lokalnih svetaca, ali i kao vjerojatno povodenje za starijim autorima putopisa čiji su prijepisi, a još više tiskana izdanja nastavljala početnu zabludu. Neizravno to potvrđuje brat Gabriel, koji iako nije ni pristao u Zadru, spominje Joela, a primjerice Tucherov opis putovanja tiskan je tri puta prije Fabrijevog polaska u Svetu Zemlju, te je bio šire dostupan, a i sam Tucher je upotrebljavao starije putopise.⁶⁴

Sveta Stošija je bila vrijedna spomena četvorici autora i oni su joj pridjenuli epitete: *draga gospa* i *sveta djevica*.⁶⁵ Svetom Donatu retke su posvetila trojica, a jedan

⁵⁸ S. FEYERABEND, 1584., str. 36r, 54r, 192r, 272r, 350v.

⁵⁹ Ivo PETRICIOLI, *Stalna izložba crkvene umjetnosti Zadar*, Zadar, 1980., str. 54; I. PETRICIOLI, 1983., str. 12, 24, 25. Konrad od Grünemberga 1486., Casola 1494. i Rauter 1569. spominju škrinju i kraljicu koja ju je dala izraditi. Vidi: E. PIVČEVIĆ, 1988., str. 190, 191; I. PETRICIOLI, 1966., str. 206; Š. JURIĆ, 1978., str. 283.

⁶⁰ Šime LJUBIĆ, Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike VII., *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, 12, Zagreb, 1882., str. 236, 278. Vidi također: I. PETRICIOLI, 1983., str. 22.

⁶¹ S. FEYERABEND, 1584., str. 54r, 191v, 350v; R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 133.; F. KHULL, 1896., str. 128.

⁶² Jeruzalemska Biblija, JI, 1315-1320; Leksikon ikonografije, ..., 1990., str. 301.

⁶³ Vidi: C. F. BIANCHI, 1877., str. 327, 397; I. PETRICIOLI, 1980., str. 67.

⁶⁴ M. E. DORNINGER, Topographie des Heiligen Landes. Zu den Pilgerreisen im Mittelalter am Beispiel von Hans Tucher, 7, u: <http://www.sbg.ac.at/ger/samson/rvws2002-03/dorninger2002.pdf>; Evagatorium I., 1843., str. 327.

⁶⁵ Preimenovanje svete Anastazije u sveca, tj. mušku osobu, vjerojatno je Feyerabendova pogreška. Kod Fabrija izvorno glasi: ... *Est etiam ibi ecclesia sanctae Anastasiae martyris et in ea corpus ejus*, ... Usp.: Evagatorium III, 1849., str. 372.

od njih, Schachten, priča nam legendu kako je Donat sagradio crkvu vlastitim rukama. Meisenheimeru smo zahvalni i što nam je prenio lokalno vjerovanje da osoba koja se iz pobožnih pobuda popenje stubama crkve sv. Donata, izbavi jednu dušu iz Čistilišta. Radi se o četrdeset i sedam stuba kojima se iz prizemlja penje na kat rotonde. Vidimo na koncu, kako pri kraju 15. stoljeća nitko ne naziva crkvu starim imenom, što znači da je u to vrijeme sv. Donat prevladao kao titular.⁶⁶

O AUTORIMA

Budući da je 10 ovih putopisa preuzeto iz knjige-zbornika Sigmunda Feyerabenda (1528.-1590.), valja kazati i koju riječ o njemu. Nakon što je od oca izučio rezbarski obrt, proveo je nekoliko godina u Italiji te se nastanio u Frankfurtu. Tamo je zajedno sa suradnicima pokrenuo tiskanje preko šezdeset ilustriranih knjiga.⁶⁷ Niz godina je bio u sukobu zbog optužbi za loše prevedeni i korigirani tekst jedne Biblije.⁶⁸ “Knjiga putopisa Svete Zemlje” tiskana je 1584. godine u Frankfurtu na Majni, i posvećena Philippu Riedeselu od Kamberga, u to doba prioru ivanovaca u Ugarskoj, kasnijem velikom prioru Njemačke.⁶⁹ Sudeći prema Feyerabendovom tekstu Fabrijevog putopisa, mogli bismo se mirne duše pridružiti njegovim kritičarima. Međutim, Fabrijev putopis u njemačkom prijevodu objavio je već tiskar David Zöpfel, i to dvaput, 1556. i 1557., pa je moguće da je on napravio intervencije.⁷⁰ Radi usporedbe donosimo jedan izvadak iz izvornog Fabrijevog teksta:

*... a longe supra illam capellam vidi aliam majorem et ornatam et juxta eam habitationem. Ascendi ergo per litus maris ad eam et ingressus altaria festive decorata inveni et lampades ardentis et eucharistiam parieti sinistro inclusam. Gavisus autem procidi, uti dignum erat, et finita oratione domum annexum ecclesiae pulsavi ; exivit autem ad me unus frater tertii ordinis et regulae tertiae sancti Francisci, et verbis Sclavonicis me recepit et introduxit, videns autem, quod eum non intelligerem, vocavit ad me sacerdotem eorum, qui verbis tantum italicis mihi loquebatur, nec latinum scivit et teutonicum ignoravit. ...*⁷¹

Kod Feyerabenda to glasi:

*... Und bey der einen Capelle fandte ich Lollharten mit grauwen Röcken die hatten einen Priester der kondt nicht ein Wort Lateinisch. ...*⁷²

⁶⁶ P. VEŽIĆ, 2002., str. 37, 39, 89. Možda je Schachten previše doslovno shvatio informaciju o Donatovu angažmanu u svezi s gradnjom crkve, ali svakako prethodi Valeriju de Ponteu.

⁶⁷ Deutsche biographische Enzyklopädie, 2. Ausgabe, ur. Rudolf Vierhaus, Band 3, K. G. Saur, München, 2006., str. 298.

⁶⁸ Allgemeine deutsche Biographie, sechster Band, Leipzig, 1877., str. 755, 756.

⁶⁹ S. FEYERABEND, 1584., str. I.

⁷⁰ Robert WALLISCH, KKW – kommentierter Katalog der alten Drucke in der Wiener Sammlung Woldan – Geographica und Reiseliteratur 1481-1630, str. 108., u: www.oeaw.ac.at/biblio/Woldan/Images/KKW-G.pdf. Na žalost nismo imali priliku usporediti Zöpfelov i Feyerabendov tekst.

⁷¹ Evagatorium III., 1849., str. 366. Tu se radi o boravku Fabrijana na otoku Prviću kod Šibenika. Vidi: S. KRASIĆ, 2001., str. 192, 193.

⁷² S. FEYERABEND, 1584., str. 185v.

Tko god da je to napravio, ako je već težio skraćivanju, ne može se opravdati za pretvaranje trećoredaca u “lolarde”, tj. heretike, budući da je franjevački treći red bio poznat i u Njemačkoj.⁷³ Osim izdavaštvom Feyerabend se bavio i proučavanjem povijesti i književnosti pa je otuda predgovor njegovom djelu *Reyssbuch* pun religiozno-moralnih pouka i povijesnih činjenica. Naglasak mu je na turskoj opasnosti koja je u njegovo vrijeme bila sasvim realna jer nisu bili uočljivi znakovi jenjavanja osmanlijskih navala.⁷⁴

Erhard Wameschafft je bio profesionalni pjesnik i blazoner. Opjevao je hodočašće grofa Philippa od Katzenelnboga po nalogu nadbiskupa Mainza kod kojeg se tada našao u službi. Prilikom jednog skupa 1477. godine grof im je ispričao svoje doživljaje te je na temelju toga i rukopisa iz vremena neposredno nakon povratka nastao “Hodoeporicon”.⁷⁵

Grof **Heinrich XIX. Stariji od Stolberga** (1436.-1511.) u Harzu potjecao je iz obitelji iz koje je bilo nekoliko hodočasnika u Svetu Zemlju. Već u mladim danima bio je izborni sudac, a kasnije se isticao u podizanju zadužbina.⁷⁶

Johannes (Hans) VI. Tucher (1428.-1491.) bio je ugledni građanin Nürnberga. Bio je član Vijeća, a od 1480. do smrti gradonačelnik. Nakon smrti supruge s kojom je imao devetoro djece uputio se na hodočašće, tijekom kojega je obišao i sinajski samostan sv. Katarine. Nakon povratka sam je inicirao tiskanje putopisa.⁷⁷

Dominikanac **Felix Fabri ili Schmid** došao je iz plemićke obitelji iz Züricha (1441./43.-1502.) U Ulmu je bio predavač. O njemu je već dosta pisala nekolicina autora.⁷⁸ Sam je naveo da mu je bio poznat Tucherov putopis.⁷⁹ Valja kazati da je ispravan oblik njegovog humanistički latiniziranog prezimena Fabri, a ne Faber.⁸⁰

⁷³ S. IVANČIĆ, 1910., 33. Spomenuti lolardi su prevodili Bibliju i druge vjerske tekstove s latinskog pa je Zöpfel, ili Feyerabend, naprečac zaključio da se radi o njima. Vidi: Lexikon des Mittelalters V, München – Zürich, 1991., str. 2091, 2092.

⁷⁴ S. FEYERABEND, 1584., str. IX (Vorrede) ... K tome, jer postoji svakodnevno iskustvo, da spomenuti zemaljski pustošnik, kradljivac ljudi, morski i cestovni razbojnik, sa zemljama nije nikad nasićen, nego je još k tomu silom uzeo i oteo najodličnije pokrajine, zemlje i gospodstva u cijeloj Aziji, kao što su npr. Sirija, Mezopotamija, Egipat, Karamanija, među njima cijela Cilicija, Pamfilija, također jedan dio Kapadocije i Galacije, obuhvaćeni su Anadolija, ili Mala Azija, Armenija, Bitinija, Grčka, Tracija, ili Romanija, Makedonija, Srbija, Bosna, Ilirik, Mizija, Albanija, Tribalija, Ugarska, Vlaška, da prešutim otoke u moru, a kamoli Rimsko Carstvo. ...

⁷⁵ Adolf BACH, Erhart Wameszhaftts Hodoeporicon oder Beschreibung der Reise des Grafen Philipp von Katzenelnbogen nach dem hl. Lande (1433/34), *Nassauische Annalen* 44, Wiesbaden, 1916., str. 114, 115.

⁷⁶ Eduard JACOBS, Graf Heinrichs des Aelteren zu Stolberg Meerfahrt nach Jerusalem und ins gelobte Land, *Zeitschrift des Harzvereins für Geschichte und Alterthumskunde*, 3, Wernigerode, 1870., str. 179-184.

⁷⁷ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 499. TUCHER, Hans, *Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexikon*, Band XII, u: www.bautz.de/bbkl/t/u_shtml

⁷⁸ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 500, 501; S. KRASIĆ, 2001., str. 147, 148.

⁷⁹ Evagatorium I., 1843., str. 327.

⁸⁰ R. WALLISCH, str. 108. u: www.oew.ac.at/biblio/Woldan/Images/KKW-G.pdf. Vidi stariju literaturu.

Plemić **Bernhard od Breitenbacha** (≈1440.-1497.) bio je iz Hessena. Nakon studija u Erfurtu postao je katedralni dekan u Mainzu.⁸¹ Njegov putopis tiskan je 1486. prvo na latinskom, a onda na njemačkom jeziku, a kasnije i na drugim jezicima. Postigao je golem uspjeh, ali valja znati da je u dotjerivanju teksta sudjelovao dominikanac Martin Roth iz Pforzheima.⁸²

Plemić **Dietrich od Schachtena** je putovao u Svetu Zemlju 1491. kao član pratnje grofa Wilhelma Starijeg od Hessena. Prostodušno, ali iskreno i bez većih pretenzija napisao je jedan od boljih putopisa.⁸³

Peter Fassbender poznatiji je pod imenom Petrus de Molsberg. Bio je građanin Koblenza i u njegovoj blizini podigao je crkvu Sv. Groba i Križni put s kipovima na postajama.⁸⁴

Barun **Märklin od Owa** na Wachendorfu u Württembergu bio je u pratnji baruna Ludwiga od Greifensteina.⁸⁵

Johann Meisenheimer bio je tajni pisar vojvode Alexandera.

Peter Rindfleisch (14--.-1535.) potječe iz trgovačke obitelji iz Breslaua (sada Wrocław, Poljska). Obavio je 1506. još jedno hodočašće u Santiago de Compostelu, krenuvši iz Antwerpena. Njegov brat Johannes bio je također jeruzalemski hodočasnik.⁸⁶

Gabriel od Rattenberga bio je franjevac iz samostana u Friedauu (sada Ormož, Slovenija). Samostan je od 1525. pripadao provinciji Bosne Srebrene.⁸⁷ Postoji indicija da mu je bio poznat Breitenbachov tekst.⁸⁸

Plemić **Johann od Ehrenberga** (15--.-1584.) potječe iz Württemberga, iz okolice Heinsheima (Sl. 4).

Plemić **Melchior od Seydlitza** došao je iz Niclausdorfa u Šleskoj (sada Poljska). Po vjerskom uvjerenju bio je sljedbenik Luthera.⁸⁹

⁸¹ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 120, 502.

⁸² *Allgemeine deutsche Biographie*, 3, Leipzig, 1876., str. 285. Njegovo prezime se ponekad piše Breydenbach.

⁸³ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 162; *Allgemeine deutsche Biographie*, 30, Leipzig, 1890., str. 486.

⁸⁴ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 246.

⁸⁵ Theodor SCHÖN, Eine Pilgerfahrt in das heilige Land im Jahre 1494., *Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung XIII*, Innsbruck, 1892., str. 436.

⁸⁶ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 315, 513; *Deutsche biographische Enzyklopädie*, Band 8, München, 1998.

⁸⁷ F. KHULL, 1896., str. 69, 70.

⁸⁸ Usp.: S. FEYERABEND, 1584., str. 111v; F. KHULL, 1896., str. 120.

⁸⁹ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 530.

Jacob Stariji Wormbser bio je građanin Strassburga (danas Strasbourg u Alsaceu).⁹⁰

Grof **Albrecht od Löwensteina** (1536.-1587.) bio je odvjetak morganatskog braka izbornog kneza Friedricha I. od Pfalza i jedne augsburške građanke.⁹¹

Doktor medicine **Leonhard Rauwolf** (1540.-1596.) bio je iz Augsburga i pripadao je protestantskoj trgovačkoj obitelji. Školovao se u Baselu i Valenceu. Po nalogu i na trošak svojeg šurjaka otputovao je na Levant sa zadaćom da sklapa trgovačke ugovore. To mu je pružilo priliku da provodi botanička i ljekarnička istraživanja. Prvi je opisao kavu.⁹²

Sudionici hodočašća

Plemić Stephan od Gumpfenberga bio je iz okolice Würzburga. Nakon što je doputovao u Svetu Zemlju, umro je u Jeruzalemu u studenome 1417.⁹³

Grof Philipp od Katzenelnboga (1402.-1479.) bio je posljednji izdanak plemićke obitelji koja je imala goleme posjede u Hessenu uz srednju Rajnu. Svoju širokogrudnost pokazao je dajući više od 100 000 guldena tijekom hodočašća u kojem je osim u Svetoj Zemlji boravio i na Sinaju. Pomagao je cara Sigismunda u ratu s husitima.⁹⁴

Vojvoda Wilhelm Smjeli od Tiringije ili, po preciznijem tituliranju, Wilhelm III., markgrof od Meißen i vojvoda od Tiringije (1425.-1482.) bio je najugledniji član skupine čije je putovanje 1461. opisao grof od Stolberga.⁹⁵ Vojvodina prva supruga bila je kći cara Albrehta II. (koji je bio i hrvatsko-ugarski kralj). Vodio je s manjim ili većim uspjehom burnu unutarnju i vanjsku politiku, a bilježi se da je 1452. pozvao Ivana Kapistrana (glavnog poticatelja i sudionika u obrani Beograda 1456. od Turaka) da propovijeda po njegovoj državi. U znak kajanja zbog neprilika u braku odlučio je krenuti na hodočašće, i prije polaska odredio je da dvorska crkva u Weimaru postane zadužbina.

U vojvodinoj pratnji bio je 91 grof ili drugi plemenitaš,⁹⁶ a među njima valja istaknuti markgrofa Albrehta *Achillesa* od Brandenburga (1414.-1486.). On se istakao već u husitskim ratovima kada mu je Eneja Silvije, budući Pio II., dao nadimak Ahil. U Svetoj Zemlji je već bio 1435. godine. Zahvaljujući mudrom vođenju državnine, ostavio je 400 000 guldena u riznici.⁹⁷

⁹⁰ S. FEYERABEND, 1584., str. 213r.

⁹¹ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 533.

⁹² R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 540, 541; *Allgemeine deutsche Biographie*, 27, Leipzig, 1888., str. 462, 463; R. WALLISCH, str. 110. u: www.oeaw.ac.at/biblio/Woldan/Images/KKW-G.pdf

⁹³ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 478. Postoje indicije da je to napravio kapelan Eyselhaner.

⁹⁴ A. BACH, 1916., str. 110, 111.

⁹⁵ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 481.

⁹⁶ *Allgemeine deutsche Biographie*, 43, Leipzig, 1898., str. 124-127.

⁹⁷ *Lexikon des Mittelalters*, I, München – Zürich, 1980., str. 317, 318; R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 472, 481.

Osim njega, tu je bio i grof Günther od Schwarzburga, koji je potjecao iz Tiringije, a bio je rođak grofa Heinricha od Stolberga.⁹⁸

Vojvoda Balthasar od Mecklenburga (1451.-1507.) putovao je 1479. u istoj skupini u kojoj je bio Tucher. To je vojvodi bilo prvo od dva putovanja u Svetu Zemlju (drugo je bilo 1492.).⁹⁹

Zajedno s njima bio je i doktor Otto Spiegel, kancelar vojvode Albrechta od Saske.

Barun Johannes Werner od Zimmerna (1454.-1496.) vodio je skupinu u kojoj je 1483. bio Felix Fabri. Studirao je u Freiburgu, Beču i Bologni. Bio je savjetnik Sigmunda Habsburgovca u Tirolu. Od cara je bio osumnjičen za urotu, ali se naposljetku uspio opravdati.¹⁰⁰

Grof Johannes od Solmsa (1465.-1483.) primio je u društvo poznatog Bernharda od Breitenbacha. Obišavši Svetu Zemlju i Sinaj, obolio je od srdobolje i umro u Aleksandriji.¹⁰¹

S njima je putovao i nizozemski tiskar i slikar Erhard Reuwich (1445.-1505.), koji je ilustrirao prva dva izdanja Breitenbachove knjige: 1486. – latinsko, i 1488. – njemačko, oba tiskana u Mainzu.¹⁰²

Na čelu skupine iz 1491. bio je zemaljski grof Wilhelm I. Stariji od Hessena (1466.-1515.). Njegov djed po ocu, kao i ujaci (Württembergci) također su bili hodočasnici.¹⁰³

Njima se pridružio grof Philipp od Hanaua (1449.-1500.)

Vođa hodočasnika iz 1494. godine bio je barun Ludwig od Greifensteina (1465.-1495.). On je bio izvanbračni sin grofa Eberharda Starijeg od Württemberga, koji je 1468. također bio hodočasnik. Dominikanac Fabri je kod Eberharda tražio savjet prije odlaska na svoje prvo hodočašće 1480. godine.¹⁰⁴

Palatinski grof Alexander (1462.-1514.) bio je i vojvoda Pfalza-Zweibrückena te grof Veldenza. Pripadao je jednom ogranku roda Wittelsbacha, a pradjed mu je Ruprecht bio njemački kralj. U zahvalu i sjećanje na svoje hodočašće dao je izgraditi crkvu u Zweibrückenu.¹⁰⁵

⁹⁸ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 483.

⁹⁹ Wilhelm VOSS, *Die Pilgerreisen des Herzogs Balthasar von Mecklenburg nach dem heiligen Lande, Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*, 60, Schwerin, 1895., str. 137, 140, 147, u: <http://dlib.uni-rostock.de/servlets/>

¹⁰⁰ *Deutsche biographische Enzyklopädie*, 10., München, 1999., str. 672.

¹⁰¹ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 502.

¹⁰² R. WALLISCH, str. 103., u: www.oeaw.ac.at/biblio/Woldan/Images/KKW-G.pdf

¹⁰³ *Allgemeine deutsche Biographie*, 43, Leipzig, 1898., str. 27, 28.

¹⁰⁴ T. SCHÖN, 1892., str. 435, 436.

¹⁰⁵ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 511.

Grof Johannes Ludwig od Nassau-Saarbrückena (1472.-1545.) bio je šurjak palatinskog grofa Alexandra (njegova prva supruga Elisabeth bila je Alexanderova sestra). Studirao je u Parizu i proputovao Italiju. Bio je savjetnik cara Maximiliana i čvrsti pristaša Habsburgovaca. Lutherovo učenje je odbijao, a bavio se i alkemijom.¹⁰⁶

Među hodočasnici 1561. bio je Christoph od Pappenheima, s titulom nasljednoga rimskog carskog maršala. Tu su bila i dva baruna Khevenhüllera iz Koruške, Franz i njegov bratić Bartholomäus (1539.-1613.). Dok je Franz bio autor "Annales Ferdinandei", Bartholomäus se istakao u protuturskim ratovima te je postao carski ratni savjetnik.¹⁰⁷ Poimenični popis 41 hodočasnika iz ove grupe donio je Wormbser, i vidimo da je Nijemaca bilo 26, a Nizozemaca 15, od kojih dvije žene.

Naposljetku, iako nije bio hodočasnik, nego je dobro zarađivao na njima, kazat ćemo i riječ-dvije o Agostinu Contariniju, kao parunu koji je najčešće prevezio u pravcu Svete Zemlje. Bio je pripadnik jedne od najuglednijih i najbogatijih mletačkih patricijskih obitelji. Od starijeg brata Ambrogia preuzeo je 1473. zapovjedništvo nad galijom tijekom rata s Turcima 1463.-1479., a po završetku rata prihvatio se unosnog posla prevoženja hodočasnika.

Kad bismo uz ove istaknutije hodočasnike naveli i ostale,¹⁰⁸ vidjeli bismo da potječu iz gotovo svih dijelova Carstva – od Königsberga i Danziga na Baltiku do Saarbrückena na zapadu, te od švicarskih kantona do Štajerske na jugoistoku. Zajednička im je crta da je odlazak na hodočašće bio odraz pobožnosti, ali i imovnog stanja, a u tome su pripadnicima aristokracije potpuno jednaki i bogati građani. Jedini izuzetak glede imovine bio je štajerski franjevac Rattenberg. Međutim, kako je upravo Rattenberg primijetio, crv trgovačkog interesa počeo se pojavljivati već u njegovo doba te je ozbiljno narušavao vjerski motiv. Sasvim izvan opće struje bio je doktor Rauwolf, čiji je primarni interes bio proučavanje biljnog svijeta krajeva kojima je prolazio. On biljke nije gledao Fabrijevim očima – kao božji ukras, nego kao predmet znanstvenog proučavanja. Bilo da su pripadali plemstvu ili građanstvu, svi su hodočasnici po povratku u zavičaj bili u središtu pozornosti radoznalih sugrađana. Njihovo zanimanje je temeljno bilo vjerske naravi, ali je očito bilo i propitkivanja o dalekim zemljama i narodima koje su susretali na putu. Zato je to neke od njih potaklo na pisanje i tiskanje putopisa u kojima je i Zadar zaslužio svoje mjesto. Budući da je to bila rado čitana literatura, Zadar je u njemačkim krajevima ostao dugo zapamćen kao dalmatinski grad pod vlašću Mlečana. Naposljetku, spominjući njegove crkve i relikvije svetaca, hodočasnici su ga jasno prepoznavali kao dio iste civilizacijske cjeline.

¹⁰⁶ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 511; *Allgemeine deutsche Biographie*, 14, Leipzig, 1881., str. 263, 264.

¹⁰⁷ *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 11, Wien, 1864., str. 214, 215. Njegov rodak iz druge linije, Georg, bio je general na hrvatskoj krajini. Vidi: Milan KRUHEK, *Krajiške utvrde Hrvatskog kraljevstva*, Zagreb, 1995., str. 291-293.

¹⁰⁸ Ovdje valja napomenuti da je 1436. godine hodočastio i budući car Friedrich III. Vidi: Reinhold RÖHRICHT, *Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich von Österreich*, *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 23, Halle a. S., 1891., str. 26-28.

TEKSTOVI PUTOPISA:

1. (1417./1418. – anonim (Stephan od Gumppenberga))

Warhafftige beschreibung der Meerfahrt so von den Gestrengen Edlen und Ehrvesten Stephan von Gumpenberg/Friderich von Wolffskel/und Hans von Kameraw/Auch dem Ehrsamem Hans Strigel und Nicolao Magerer/beyde Bürger zu Wirtzburg/ ... Caplan von Würtzburg/so Johann Eyselsaner...¹⁰⁹

(1417.)

September

/236v/ ... 5. Am Sonntag fuhren wir von Boley gen Sadern/150. Meilen/und hatten gantz guten Wind/daß das Schiff so sanfft gieng/daß man es nicht empfandt daß es sich regte. Zur rechten handt ligt ein Schloß auff einem hohen Berg/das haben die Venediger gebauwet/ und ligt alles im Wasser/Wir fuhren den mehrertheil den Tag zwischen dem Gebirg/dann für ein Loch fuhren wir/da sagten uns die Schiffleut/daß viel Schiff da verdürben/Aber wir fuhren gnädiglichen für. Und am Abend fuhren wir zu der Statt/so ein treffliche schöne Statt/welche vorhin deß Königs von Ungern gewesen/Aber jetzt den Venedigern zuständig. S. Simon sol allda begraben ligen.

6. Am Montag fuhren wir von Sadern zwischen Bergen und gutem Landt/hatten auff beyden seiten etliche Clöster und unachtsame Dörffer.

...

(1418.)

Aprilis

/246v/ ... 7. ... Also fuhren wir biß in ein Porten die ligt bey Schibeck der hübschen Statt/welche gar an einem guten Land ligt/ist auch deß Königs von Ungern gewesen/aber die Venediger habens im abgewunnen.

8. Am Freytag fuhren wir vor tag auß der Porten/und fuhren immer zwischen den Bergen/da lagen auff beyden seiten viel schöner Höff und Klöster auff gutem Land. Wir hetten nicht Wind/unnd fuhren mit Rudern biß gen Sadern/da kamen wir vor Vesperzeit hin/ unnd giengen in die Statt/hetten Sanct Simeon gern gesehen/da war der außgeritten der die Schlüssel darzu hett. Also kam ein Teutscher Münch/der war ein Prior in Sanct Benedicter Orden/der führt uns mit ihm heim/unnd gab uns guten Wein und gute Fisch/die ließ er uns kochen/darnach das Kloster besehen/demnach fuhren wir wider auff die Galeen.

9. Am Sambstag vor tag kam gar ein guter Wind/und wir furen hurtig von statt/

...

¹⁰⁹ S. FEYERABEND, 1584., str. 235v, 236v, 246v.

2. (1433., 1434. – I. – anonim)

Die stede vnd tage reyse czu dem helgen grabe (1433.)¹¹⁰

... vnd qwamen des nachts in eyn porte, die heisset Demorther..

Item foren wir an uff dinstag zu mitternacht in dem selben porte vnd qwamen uff mitwuchen (3 märz) zu mittag vor Halpfasten by eyn stat, die heysset Sarai, da foren wir neben hien, die ligt 250 milen genesydt Venedigen.

...

3. (1433., 1434. – II. – Erhard Wameschafft)

Hodoeporicon, Weg und Reyssbeschreibung des wolgebornen Herrn Hern Philipssen Grauen zu Catzenelnbogen vnd Dietz¹¹¹

...

Vort foren sie von Demorther.
Da bleip der etell graue vnd here
In der phort eyn halb nacht rast.
Dem lande so wart er nehen vast.
Vmb mitternacht denn fromen mann
Vff dem mere forent wieder an
Gehin eyn stat, heiszt Saroy.
Es was vmb Ha[l]bfast, na daby,
Vff mitwoch aller nest dar vor,
Da man zalt druvundrisszig jar.
Da man zalt umb die mittag zit,
Von Saray waren sy nit wit.
Auch vor der stat forn sie hien
Vnd hetten dar in keynen sin.
Noch drittehalm hundert miln man hatt
Gehin Fenedig von der selben stait.
Zwuschen Fenedig vnd Saroy
Ligt noch eyn statt, heiszt Rapfymy.

...

¹¹⁰ Reinhold RÖHRICHT – Heinrich MEISNER, Die Pilgerreise des letzten Grafen von Katzenelnbogen (1433-1434), *Zeitschrift für deutsches Alterthum und deutsche Literatur*, 26, Berlin, 1882., str. 348, 349, 369.

¹¹¹ A. BACH, 1916., str. 107, 125, 146, 147.

4. (1434. – anonim)

(Beschreibung einer Seereise von Venedig nach Beirut im Jahre 1434.)¹¹²

Anno domini millesimo quadringentesimo tricesimo quarto adi octavo septembrio fur ich von venedig auß vber mer mit tzehen gallein, der gingen vier gen Alexandria vnd vier gein Barutti vnd ein gein trypolim vnd ein gein iaffo, vnd ich fur mit den vier gallein genn baruthy.

...

Item von venedig fur wir gen pola. Das ist zwey hundert meyl, die fur ich in III tag ann wint myt der nacht. wen nicht wint ist, So vert man die nacht auch myt Rudern, aber nicht gantz, man leyt offt in pergenn still. Item von pola piß geenn Zara ist drey hundert meyll, die fur ich in dreyen tagen vnd einhalben. Do kaufft wir speys, vnd zwischen pola vnd zara Vnnd ist ein perg, der heyst golffo de pola. auff dem perg besucht man dye Ruderer vnd die schutzen vnd die gesellen; ob eyner entrinn, so schreyb der gein venedig den signor denotte, das er schicht schergen in der stat. wo man den sehe ein solche gestalt vnd solche cleyder, So solt man in vahren vmb das gelt, vnnd darnach so schlug man in myt geyselen von sandt marxs biß an den Rygal, vnd muß dennoch das gelt wider geben, das man ym geben hat von der galley etc. Item von Zara gein kurfu ist dreyhundert meyl, vnd man vert sy mit windt in zweyen tagen myt der nacht....

5. (1444. – nepoznati benediktinac iz Augsburga)

(Ein Pilgerbüchlein – Reise nach Jerusalem von 1444)¹¹³

Item da ich von Venedig ausz zaich vnd vf daz mer kom, da kom ich von erst jn ain stat, die haist Barenz vnd leit 100 m. Von Venedig vnd hept sich an windische land. (70) Item darnach kom wir zu ain stat, die haiset Zara, da leit sant Simon, dien han ich gesehen; daz ist von Barenz 200 meill vnd leit zuo krabanten. Item darnach kom wir jn ain stat hoset Kairfrein, die leit von Zara 300 Meill...

6. (1461. – Heinrich Stariji od Stolberga)

(Graf Heinrichs des Aelteren zu Stolberg Meerfahrt nach Jerusalem und ins gelobte Land)¹¹⁴

/// dar gefarn gegangen was dy stat mit verretenisze ingenommen vnd¹¹⁵ was vnd haben dy (stat) zeu grunde gebrochen, als men noch hute zeu tage sehin magk.

¹¹² E. HENRICI, 1881., str. 59-69.

¹¹³ Anton BIRLINGER, Ein Pilgerbüchlein – Reise nach Jerusalem von 1444, *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, XXII/40, Braunschweig, 1867., str. 301, 321, 322.

¹¹⁴ E. JACOBS, 1870., str. 173, 194.

¹¹⁵ Prekriženo u izvorniku.

Item uff sonntag zeu morgen haben wir vnszer ancker wedder gewonnen vnd synt forder gefarn bisz desz abindis vmb vünffes zeijt, da haben wir uff dy lincker hant gesehin eyn insel dy heisset leszna vnf uff dy rechter hant haben wir eyn insel gesehin dy heisset lyssa vnd da wesset guter wijn / vnd synt beyde der venediger vnd legen van sara I C XX mijln. ...

7. (1479./1480. – Johannes Tucher)

Verzeichnuss der Reys zum Heyligen Land Johan Tuchern Bürgern zu Nürnberg¹¹⁶

/349v/ ... Wir dingten uns auch daselbst zu Venedig auff ein Galeen zu einem Patron/ Miser Augustin Conterini genant/dermassen/das unser einer im geben solt von Venedig biß gen Jerusalem für Schifflohn/Speiß und Zoll/34 Ducaten/und für unsern vorgeannten gedingten Knecht Polo für Speiß und Schifflohn 10. Ducaten/und den Zoll für denselben unsern Knecht solten wir beyde Brüder selber außrichten/ ...

/350v/ ...

Am 15. tag Junij/Afftermontag zu Nacht/mit untergang der Sonnen/fuhren wir wider in die Galeen/und lagen die Nacht da/und am 16. tag Junij/Mittwoch vor tags/zogen wir den Segel auff/und fuhren denselben Tag und Nacht biß auff den 18. tag/Freytag früh kam ein frischer Wind mit ins in Poppe/der uns gar kürztlich wol 60. Welsche Meyl bracht/zu einer Statt genant Zara/das ist wol zwey hundert Meyl von Parentz/in Windischen Landen/da wolt man uns nicht in die Statt lassen deß sterbens halben/daß es zu Venedig starb/und schlugen die Thor vor uns zu/doch mit grosser mühe es warb uns unser Patron/daß man unser etlich in die Statt ließ/Sanct Simeons Grab im Thumb zu besehen/der da Leibhaftig daselbst ligt/Auch darbey deß Propheten Joelis Hirnschalen/und mußten von stunden an wider auß der Statt in die Galeen/daselbst wir etliche Stunden deß Wetters halben im Meer still lagen. ...

Zu Zara ist ein Ertzbisthumb/unnd da gegen über ligt ein Insel/Die Insel von Zara genant/ist bey 50. Meylen lang/unnd ligt ein Castell darinnen/auff Sanct Michels Berg genant. Fürter von Zara/bey achtzchen Meylen/ligt ein zerbrochene Statt Altzara genant/da ist gar viel altes gemeuwers/alles zerbrochen. Da die rechte Statt Zara etwan gestanden ist/die hat ein König von Hungern zerstöret. Zu einer zeit waren die Innwohner zu Zara zu Sanct Simeons Grab Wallfahrt gegangen/darauff der König sein kundtschafft hett und in irem abwesen nam er die Statt eyn/und zubrach sie. Gegen Altzara über ligt ein Barfüsser Kloster/der Obseruantz zu unser lieben Frauwen gnad genant/darob auff einem Berge ligt ein Kirch zu S. Cosman und Damian genant.

Nach dem wir wider von Zara stätigs Widerwind hetten/und auch still Wetter war/ fuhren wir von dem neuntzehenden Tage deß Monats Junij/den Sambstag/von Zara/biß auff den 22. Tag deß Monats Eritag/ ...

...

¹¹⁶ S. FEYERABEND, 1584., str. 349v, 350v, 351r, 372r, 372v, 373r.

(1480.)

/372v/ ... Am 12. Tag Martij Sontag Letare/fuhren wir mit auffgang der Sonnen mit grossem starcken wind auß der Porten und fuhren gen Zara/da kamen wir zu Mittag hin/ist 60. Welscher meyl in fünff stunden/und lagen den Tag zu Zara/da ligt S. Simon grando/der unsern HERRN Gott gehalten hat auff seinem Arm zu der Beschneidung/das ist gar ein schöner herrlicher Körper unverwesen/und hut da gehalten/mit dreyen Schlüsseln beschlossen/die Nacht lagen wir da in der Porten war groß fortuna/im Meer da waren die drey Galeen von Alexandria aussen/und hetten grosse not dieselbe Nacht gelitten als sie uns sagten/da sie deß Morgens zu uns kamen.

Am 13. Tag Martij am Freytag früh/kondten wir die Ancker mehr dann in zwo stunden nicht erheben also hetten die eyngeschlagen/und fuhren den Tag und Nacht bey 30. meyn. ...

8. (1483. – Bernhard od Breitenbacha)

Woilgeborner eteller lieber Here. ...

Gnediger Her, zu solicher Reyssen zu thune, geb [uch gott] wissliche und woilbedachter Raitgeber, dess ich inn mir nit findenn¹¹⁷

... Item dar nach C welsche mylle von Parentz zu eyner staidt, die heyst Zara inn windeschenn landenn gelegenn, do liget liphaiftigk der groysse Sant Symeonis corper unverwesen und der prophet Joheliss und ligent aicht stade do selbst. ... Item geygenn Zora ubber ist eyn bergk, heyst Sant Michelss bergk, und das liit in Dalmatia. Item gegenn alt Zora ubber liget eyn barfusser cloister unser liebenn frauwenn, die koment und heysent die almissenn in der galleyenn. ...

9. (1483. – Bernhard od Breitenbacha)

Beschreibung der Reyse unnd Wallfahrt so der wolgeborne Herr Herr Johann Graff zu Solms, Herr zu Müntzenberg/&c. In Gesellschaft Herrn Bernharts von Breitenbach ... und Herrn Philipsen von Bicken¹¹⁸

/52v/ ... So man aber in das Meer außfehrt/Venedische Herrschafft und macht zu erfahren/O wie mag man sich verwundern/so man sihet diesen gewalt sich erstrecken in Hystriam/Dalmatiam und Sclauoniam/von dannen in Griechische Lande/und Candiam und Cyprum doe Königliche Insel/außgenommen andere mächtige Stätt/Land und Insel im Meer und an dem Meer ligend/der gar viel seind/Als hienach in vollnziehung diser Reyß vielleicht daß wirdt geöffnet/Dem allen nach glaub/und vermeine mich nicht irren/daß kein Königreich oder Herrschafft auff dem Land/ besonder doch auff dem Meer/allein unnd eynig für sich selbst/in der gantzen Christenheit diesem gleich möge gefunden werden. ...

¹¹⁷ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 120, 122, 133, 134.

¹¹⁸ S. FEYERABEND, 1584., str. 50r, 52v, 53v, 54r, 113v, 114r, 114v, 115r.

Beschreibung der ersten Reyse von Venedig an biß gen Jerusalem

/54r/ ... Welche auff dem Meer fahren/haben wol von sörglichen Sachen zu sagen/ob sie gleich entrinnen. ...

Zwischen der jetzt genannten Statt Corfun/und Parentz obgenannt/ligen etliche namhafftige Stätt in dem Land Schlauny.

Zum ersten ein Statt/Zara genannt/ligt hundert meilen von Parentz gegen Corfun. Dasselbst ist ein Ertzbisthumb/und in dem Thumb oder Stiff hat S. Simeon der alt und gerecht/der das Kind Jesus in seine Arm empfieng mit grossen freuden und hertzlichem jubiliren/begeren und sprechen: *Nunc dimittis*, &c. Dasselbst ligt auch der Prophet Joel in dem hohen Altar ehrlich begraben.

...

Von obgemeldeter Statt Zara/bey 18. meilen ligt eine zerbrochene Statt/alt Zara genannt/da ist gar viel altes Gemäuwers/alles zerbrochen/da die rechte Statt Zara etwan gestanden ist/die hat ein König von Ungern zerstöret.

...

/114r/ ...

Am dritten tage Januarij fuhren wir auß demselben Port mit gutem Winde/und kamen strengs lauffens zu der alten Statt/Zara genannt/darnach zu new Zara/da wir auch den andern tag verblieben/Unnd ward uns gezeigt in der Thumkirchen der heylige Cörper deß alten sanct Simeons/der unsern HERRN Jhesum in sein Arm empfieng/unnd das Lobgesang/ *Nunc dimittis*, machet/als Luce am andern Capitel geschrieben stehet.

Die nachgehende nacht kamen wir an ein gar sorglich ende auff dem Meer/Cornaro genannt/ ...

Hienach folgen Namen aller Inseln von Venedig biß gen Rodyß

...

Prenna	2		
Anpetina	10		
Selua.	2.	..	Nybo 15
Paygo.	5.	..	Ponto duro 15
Santpontello	1		
Sanct Maria de mela	1		
Insula grandis de Zara	10		
Fruso.	15.		Insula longa 1
Sara vetus	5		
Ad S. Clementem	7		
Verga	5		
Morthera mit sampt viel andern die hie nicht genannt werden.	12		
Insulare	15		

...

10. (1483./1484.) – Felix Fabri

Eigentliche Beschreibung der hin und wider Fahrt zu dem heyligen Land Herr Hans Werli von Zimber unnd Herrn Heinrich von Stöffel, Freyherrn, Herrn Hans Truchseß von Waldpurg, unnd Herrn Bern von Rechberg zu hohen Rechberg¹¹⁹

/123r/ ... Dieweil wir nun also zu Venedig harreten/da kamen viel Pilgrin/Edel und Unedel/von aller Teutschen Nation dar/auch zu vollbringen die heilige Wallfahrt/ ... Es sind auch nicht allein Pilgrin kommen auß Teutschen Landen/sonder auch von Engelandt/Hibernia/Britannia/Franckreich/und von Hispania/von Calabria/Arragonia und Sicilia/von Behem/Reussen und Preussen/Auch von Hungerlanden kamen gar ehrsame gelehrte Herren/weltliche Priester/under denen war deß Königs von Hungern Capellan/Herr Johann Lazineus/ein hochgelehrter Mann/der auch zog zu S. Catharina mit mir. ...

/124v/ ... und meyneten wir wolten in einem Schuß biß ghen Jadra oder Zara fahren/in Windenlandt und Dalmacia/in dem die Statt Justinopel ligt/die Justinianus der Keyser hat gebauwet.

Als nun der Tag ist abgegangen/da ist auch der gute Windt abgestanden/und sind die gantze nacht umbgefahren ohne fort fahren/ ...

/125r/ ...

Am 9. tag Junij mit auffgang deß tages/brach her ein guter starcker frischer Wind/mit dem wir auß dem Giesen gefahren sind/auff das weite Meer/Unnd für mittag kamen wir gen Jadra oder Zara/Da ließ der Patron weit im Meer das Schiff mit Anckern behefften/und warff ab ein Barck/und schickte in die Statt umb Wasser/unnd verbott/daß man kein Bilgri hinauß führete/aber daß man schlecht Wasser fassete/und darvon führe/denn der Wind war starck und gut. Nun weren die Bilgrin gar gerne in die Statt gewesen/daß sie hetten S. Simeon den alten gesehen/der das *Nunc dimittis* sprach/da er das Kind Jhesus hatte und sah/der ligt da leibhaftig.

Als wir nun also für der Statt hielten/unnd deß Wassers warteten/da kam der ander Patron/Herr Augustin Conterin auch mit seiner Galeen und mit seinen Bilgrin/und fuhr für uns/unnd stürmete im guten Wind dahin/das doch unserm Patron ein groß Creutz war/denn er mit fleiß vor ihm zu Venedig war außgefahren/und meynete/er wolte für ihm mit seinen Bilgrin am heyligen Land seyn/aber es fehlt im da. Als nun das Wasser auß der Statt kam/da fuhren wir auch hinnach/Aber Augustinus war so weit für uns/daß wir in nicht mochten mehr sehen/in dem vorfuhren wir viel Dörffer und Stättlin/und kamen gen alten Zara/das vorzeiten ein König von Ungern zerstöret hatt. Als wir da waren/da hub an die Sonne unter zu gehen/damit auch der gute Wind abgieng und gelag/und stund auff ein Widerwind/damit wir nit mochten ferner fahren/und mußten das Schiff zu dem Gebirg zu kehren/daß wir auff der weite nit hindersich würden geschlagen/und kamen an dem Gebirg aber an einen Giesen/da behefften wir das Schiff/biß das Wetter vergieng/das wäret nu die

¹¹⁹ S. FEYERABEND, 1584., str. 122v, 123r, 124v, 125r, 186r.

gantze nacht/und drey stunden in den nachgehenden tag/und so lange mußten wir da in der Einöde halten. ...

...
(1484.)

...

/186r/ Am dritten Tage löseten wir frühe die Schiff ab/denn es war ein guter Windt auffgestanden/ohne daß er klein war/Doch nach einer kleinen weile kam ein grimmiger Windt her/und währet ein weile/biß wir in das Canal kamen/in dem wurden wir von dem Windt biß ghen Jadra geworffen/zu der Statt die man Zara nennet/in die Port/da fuhren wir/ nach dem als die Schiff gestellet wurden/an das Landt/und giengen in die Statt/in der ist ein Closter Prediger ordens/in das gienge ich/In dem Conuent sagt mir der Prior/daß der Meister deß Ordens/Meister Salmus de Cassita gestorben were/das ich da zum ersten hörte/Nach der Vesper fuhren wir wider in die Galeen/und meyneten wir solten baldt darvon fahren.

Am 4. Tag/war Sonntag/war kein gut Wetter in dem Meer/Also fuhren wir wider in die Statt/da laß ich Meß in unserm Conuent/und aß Darinn/Nach dem giengen wir Pilgrin durch die Statt zu den Kirchen/denn es gar schöne hübsche Kirchen in der Statt hatt/und ist sonderlich ein schönes Münster uber S. Simeonis/deß alten/Grab/der das Kindlin Jesus in seine Arm schloß/und das *Nunc dimittis* machte/der ligt da Leiblich/deß Grab schloß man uns auff/und ließ uns in sehen/Die Augenlöcher und der Mundt steckt im voll Baumvolle. Ob die Zunge in seinem Mund noch grün/frisch und unverwesen sey/als ich von etlichen Pilgrin gehört habe/weiß ich nicht/Denn so nahe/daß wir im den Mundt möchten auffbrechen/kamen wir ihm nicht. Sanct Anastasius Martyr ligt auch da/und Sanct Donatus. Viel hoher Marmelsteinern Altar und Schwibbogen sind da/unnd grosse hohe Seulen von Marmelstein/darbey man mercken mag/daß groß thun da gewesen ist. Es ist eine wehrhafftige Statt mit hohen Mauren/und vielen Thürnen. Bey den Brüdern im Closter nahm ich das Nachtmahl/ Aber das Mahl/wiewol es nicht köstlich war/verzog sich zu lang/denn da ich zu der Statt Hinauß/zu dem Meer auff die Galeen/wolt seyn/da war das Thor zugeschlossen/da lieff ich mit andern Leuten zu einer andern Port/und ließ mich in unser Galeen führen.

Am 5. Tag Januarij/stunden die Schiffleute/und sahen das Wetter an/und wußten nicht/ob sie fahren wolten oder nicht/Also daucht mich/man wolt nicht fahren/und trauwete mir selbst zu wol/und saß in einem Barck/und fuhr in die Statt/und laß wol gemach Meß in unserm Closter/und hatte nicht sorg daß man führe. Darnach gieng ich auß der Statt an das Meer/da war meine Galee ferrne in dem Meer/und fuhr darvon/da ich das sahe/da saß ich geschwindt in ein Barken/und verhiß dem Barckalier guten Lohn/daß er mich zu unser Galeen führte/Also schlug er starck mit grosser Arbeyt in das Meer/und meynt er wolt die Galee noch erfahren/aber der Windt nam zu/und warff die Galee weit vor uns dahin/ daß wir wol sahen/daß das Schiff versäumpt war/Doch in demselben waren wir nicht weit von einer andern Galeen/in die ließ ich mich führen/und besanne mich/wie ich mit dem Patronen derselbigen Galeen möcht eins werden/und satzt mich da vornen in die Pror/da sich arme Leut in den Schiffen hinsetzen/Nun kannt ich keinen Menschen nicht/und wußt auch nicht wer im Schiff war/oder weiß es war/und da ich ein weil also gesessen/so sehe ich Herrn Casparn von Bulach/unnd Herr Gerog Marxen/bey dem Segelbaum stehen/da ward ich froh/und lief zu ihnen/und fiel an sie/und sagt ihnen/wie ich mein Schiff versämet hette/dessen sie wol lachen mochten/Und also führten sie mich zu meinem gnädigen Herrn/ Herrn Vernand von Werna/und Herr Maximinus von Rappenstein/die empfiengen mich

mit grossen freuden/bey denen bliebe ich in ihrer Stantz/unnd hatte einen guten Muth bey inen. ...

11. (1491. – Dietrich od Schachtena)

Diderici von Schachten Beschreibung der Reise ins heilige landt, welche Herr landgraff Wilhelm, der ältere, anno 1483 (1491) Sontags nach Ostern vorgenommen¹²⁰

... wahr auff der Rechten handt Isena, auff der lienckenn Dalmatia, fast ein lustig landt zu sehenn. Am 17. tage des Monats vor tage kamen wir ihnn Wiennndisch landt ihnn eine Stadt, heisset Zara, ist ein Ertzbisthumb undt ist der Venediger, fast starck mitt hohenn Maurenn und Thörnenn undt gehett das Meer geriengst umb die stadt, da sahenn wir denn heiligenn hiemelfuerstenn S. Simon. der Gott denn herrenn opfert ihnn dem Tempel, der ist gantz ohnversehrett. Item in einer andernn kierchem lieggt der liebe herr S. Donatus ihnn einer Maurenn nebenn dem Altthar, dieselbige kierchenn hatt Er selbst mitt seinenn hendtenn gebawett. Auch liegett da die liebe fraw S. Anastasia. Zara lieggt vonn Parentz bey 200 Meil wegs. Am 18. tage des Monats fünff stundte nachmittage fhurenn wir ein Stedtlein, ...

12. (1492. – Peter Fassbender)

Peter Vassbenders Bedvartt nahe dem heiligen Grabe zu Jerusalem.

Eyn Bürger zu Covelentz.¹²¹

... da bleven wir die nacht und des morgens sin wir gevaren zo eyner stat, geheysschen Sara oder Gara, und ys II C milen von Parens. (5) In der selver stat Sara lycht begraven Sent Symeon, der unsen herren in synen armen nam in dem tempel, den sycht man noch also bescheydelich, als were hye bynnen eyne jair gestorben und die pylgerim haent ir cleynoider bestrychen oever des heiligen gantzen lycham und da selffs ys ouch vyll anders heiltomps. In der stat Sara hatten wir boese boytschaeff, so wye das die Turcken myt groisser macht weren zo werre uff dem mere und zo lande entghen die Venediger, daer van der Patroin und der hertzoych van Candyen, der ouch mit was in der Galyen, woirden sere erveirdt, also das sy wolden wieder kieren, und etzliche pylgerim kierden wieder, warumbe der Patron bleyff dae lygen IX dage myt groisser wieder moit der pylgerim und --e pylgerim en wolden in gheinre manyren wieder kieren und hay—tzway maill gegangen zo dem raidt und haent geclaget oever den Patroin, dat hey sy nyet en voyrt, als sy myt yem waren oeverkomen und gemaicht eyn contraict, sy zo voyren, also synt wir doch zo vreden worden und synt gevaren van Sara zto eyner stat, geheischen Lesina, und lyght I C (6) und XV mylen van der stat; ...

¹²⁰ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 162, 165, 166, 175-179.

¹²¹ R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 246, 247, 250.

13. (1494. – Märklin od Owa)

[Eine Pilgerfahrt in das heilige Land im Jahre 1494]¹²²

...

Hundert und lxxii tag (20. October)

Item an Montag nach sant Galentag lagen wier zu Lesina und mit der sunn aufgang richten wier den segel auf und wollten faren. Da war es pannätz, das ist gantz still im mör. Und wier machten nit faren und die pilgram retten vil darzuo, das mon nit als gestern gefaren war. Und in der nacht richt mon den segel und wir fueren da hin gegen Sära und wier heten bei der nacht gueten wint. Und gem tag ward es wider pannätz. ...

Hundert und lxxvii tag (25. October)

An sambstag vor sant Symon und Judastag bei ain stund vor aufgang der sunn hueben wier die ancker und fueren hin gegen Sära und nachent bei allten Sära da viert der thymun an der gale auf ainem fels an. Des erschrack der patron gar hartt und von den genaden gotz es geschach kain schad. Und ain stund nachmittag da komen wir gen Sära und warffen ancker. Und wir fueren in die stat und giengen darnach spatzieren und wier fueren darnach wider in die gale und lagen die nacht allso am ancker.

Hundert und lxxviii tag (26. October)

Item an sunntag vor sant Symon und Judastag ain stund vor der sunn aufgang da fueren wier zuo Sära abeg hin gegen Parens mit ainem gueten wint. Got sey gelobt! ...

14. (1495./1496. – Johann Meisenheimer)

Beschreibung der Meerfahrt zum heyligen Grab deß durchleuchtigen hochgeborenen Fürsten unnd Herrn Herrn Alexanders Pfalzgraffen bey Rhein, Graffen zu Veldentz etc. Auch deß wolgeborenen Herrn Herrn Johann Ludwigs, Graffen zu Nassaw¹²³

(1495.)

/35v/ ... wurden viel under uns kranck/unnd seindt auff denselben Tag kommen auff 60. Meil wegs/bey Zara zwischen zweyen Inseln/da wir zu Nachts am Ancker lagen. Mittwochs darnach fuhren wir ein kleinen weg/und lauirten stätiglich/dann der Wind war uns zu wider. Donnerstags umb 22. Uhr hatten wir ein guten Windt/und währet die gantze Nacht.

Auff Freytag den 10. tag Julij/morgens früh ist die Galee gen Zara kommen/und ligt in Sclauonia/da meine G. H. ans Landt seindt gefahren/unnd ist ein klein fein Stättlein/und ist daselbst ein Ertzbisthumb/und auff einer seiten der Statt viel kleine Capellen/haben meine Gnedige H. daselbst Meß gehört/und gesehen deß heiligen Manns S. Simeonis Leichnam/ auch ist daselbst zu Zara eine Kirche genannt Sanct Donas/ist daselbst eine Capelle gebauwet

¹²²T. SCHÖN, 1892., str. 435, 467, 468.

¹²³S. FEYERABEND, 1584., str. 30v, 35v, 36r, 36v, 46v.

nach form deß heiligen Grabs zu Jerusalem/und neben derselben Capellen gehet man vil Stieg hinauff/und als oft einer dieselbig Stieg auffgehet mit andacht/so oft erlößt ein Seel auß dem Fegfeuwer/Zara ist etwan deß Königs auß Ungern gewest/unnd das Landt von Sclauonia/aber die Venediger haben es inen abgewunnen/meine G. H. seindt einen gantzen tag zu Zara gewest/unnd deß Nachts seindt sie wider in die Galee kommen/und ist von Parentz biß ghen Zara 300. meyl wegs.

Auff Sambstag deß 11. tags Julij morgens früh/haben wir Segel gemacht/und darumb daß die Wind wider uns waren/kondten wir nit fortkommen/und auch darumb/daß in dem Meer daselbst seind viel Felsen genannt Sturnen /musten wir daselbst Ancker außwerffen in einer Port gennant Alt Zara/welche Statt haben die Türcken in vergangenen zeiten zerstöret und gantz zerbrochen/und daselbst lagen wir denselben tag und nacht/und auch den Sontag den gantzen tag und nacht.

Auff Montag den 13. Julij morgens früh/haben wir Segel gemacht/und vor Mittag ist das Meer gantz still und bonatze gewest ...

/36r/... und ist von Zara biß ghen Ragusa 250. meyl wegs. ...

...

(1496.)

/46v/ ... und umb vier nach mittag ist die Gallee in ein Port/genannt Martire in Sclauonia/kommen/unnd daselbst Ancker außgeworffen. Auff Mitwoch morgens/dery stund vor tag ist die Gallee außgefahren/und umb vier uhrn nach mittag gen Zara kommen.

Auff Donnerstag den 10. Dec. ist die Gallee daselbst geblieben/sind meine gn. H. im Thumb oder hohen Stiff gewesen/ist ein hübsche Kirch/und ein Ertzbisthumb/und ligt daselbst begraben die H. Jungfraw S. Anastasia/haben mein gn. H. zu S. Simeon Meß gehört/und S. Simeons Leichnam wider gesehen. Auff Freytag den 11. Decem. 4 stund vor tag haben wir segel gemacht/und auß der Port zu Zara mit fast gutem Wind in Poppen gefahren/Und nach dem es fast finster/were bald ein übersehen von den Piloten geschchen/daß die Gallee gar nahe an einen Felsen gangen were/also daß man solchem unglück zuvor kommen/eilends die segel niderlassen muß/ ...

15. (1496. – Peter Rindfleisch)

Wallfahrt zum heiligen Grab Peter Rindfleischs

Sehligem.¹²⁴

... Item wir seind kohmen am Sonabendt (11. Juni) auff den mittag 1 meil weges gen Sara und haben so grossen sturmwindt gehabt, das wir nit haben konnen darkohmen auff den tag und haben müssen anckern, und wir sein auff einer barrken auff das Land gefaren und seind zue fusse gen Zara gangen. Und am Sontag (12. Juni) frue haben wir gesehen den lieben hern S. Simon, der unsern herrn hat am Arme gehabt, da man Jesu hat sollen

¹²⁴R. RÖHRICHT – H. MEISNER, 1880., str. 315, 319, 322, 323, 344.

beschneiden in dem Tempel zue Jerusalem, und leidt alda die heilige Jungfraw S Anesia auch in der kirch und seind von Istria 180 meilen. Und am Sontag (12. Juni) nach mittag haben wir wider wind gehabt und ist der Patron mit der Naüfen auch darkommen und sind zue der stundt mit ihme wider hinweg gefaren von Zara am Sontage nach mittag.

Item und wir seind von Zara kommen auf 2 deutsche meilen zwischen den bergen und man haists auff dem Göelff, da ist ein grosser windt kohmmen und ist gantz wider uns gewest, das der Patron hat musse anckern, unnd sinnd vom Sontag darbliben bis auff den Dienstag frue, das ist der 14. tag Junij, sind wir wider hingefaren mit guetten windt. ...

... die Insel ligt von Zara 50 meilen. Item wir kamen gen Zara am Abend spatte an S. Lucas tage (18. October) unnd wurffen das ancker bis in mitternacht, da kahme uns ein gutter windt und wir fuhren hinweg; da wir in das meer kamen auff 30 meilen, da kam ein ander wind und treibet uns zu rucke wiederumb, bis auff 10 meilen gen Zara, da kam wider ein ander wind, der war mit uns, Gott helff uns. ...

16. (1527. – Gabriel od Rattenberga)

(Bruder Gabriels Fahrtbericht.)¹²⁵

... Von dem Niderland was der maist tail: etlich edelmänner, di von wegen der ritterschaft zu dem heiligen grab zochen, auf das si da selbst ritter geschlagen wurden; etlich warn sunst mächtig herren, di auch von wegen des adels dahin zochen, wann si haben ein soliche gewonheit: der pei dem heiligen grab gewesen ist, der wirt dar nach pei in für ein edel man gehalten; auch seind aus in zu dem heiligen grab gezogen von der kaufmanschaft und von gewins wegen (der am maisten tail gewesen seind). Auch sein etlich edelmänner aus Frankreich mit gezogen, auch von wegen der ritterschaft halben, etlich aus inen seind doctores, chorherren und etlich priester gewesen, wol geschickt männer; auch ist da gewesen ein mächtiger herr von Portugal und ein priester mit im aus Hispania, auch desgleichen ein priester von England und ein edel man von Schottenland; aber nit vil aus welschem land; ... auch seind nit mer aus den obern oder hochteutschen landen gewesen dann ich und mein prueder allain, aus dem Ungarland seind auch wenig gewesen, des gleichen aus windischen landen noch weniger. ...

Am vierten tag höret der wind auf, also das wir in vier oder funf tügen kam 2 hundert welsch meil fuern, wann der wind was uns vast widerwärtig. Am sibenten tag ward unser sach pesser, und gewannen widerumb gueten wind und fueren also für Zara und Corphim und für Modon gegen einer insel, genant Zanta, das wir nindert zue lendeten unterwegen, bis das wir in die vorgeant inseln Zanta kamen, ...

Von dem abschaiden und widerkerung von Jerusalem wider haim zu faren

... aber jetz bedaucht uns, wir wern wider haim kumen, da wir die glaubigen cristlichen menschen und land erlangt hetten und vor unser sachen, wie wol wir noch gar weit und

¹²⁵ F. KHULL, 1896., str. 73, 80, 81, 120, 128.

ver von unserm haimet warn, wan wir noch fur Rodis, Candiam oder Crettam, Achaiam, Albaniam, Dardanidem, Corfrium, Hiliriam, Dalimaciam, Croaciam, Schlawoniam, Histriam und vur vil land und kunigreich, also genant, hetten zu faren, ...

...

(25. prosinca, prim. a.) ... Nach dem wir den gotzdienst vollend hetten, schiffen wir wider umb auf die naffe oder scheff, und do wir getrunken und geessen hetten und all sach mit fröligkait volbracht hetten, schuf der patron die anker zu gewinnen und die segel auf zu strecken, und fueren also den selbigen tag aus der porden gegen der vermarten stat Zara genant, ligen in dem land Dalmacia, und ist die hauptstat des selbigen lands, ligt von Venedig draihundert welscher meil, und ist ein ertz bistumb do selbst, und im thum oder im stift ligt sand Simeon der alt und gerecht leibhaftig, der Jesum auf seine arm empfieng; daselbst ligt auch der prophet Johel herlichen begraben. Fur diese stat Zara fueren wir, das wir nit zue lendeten, wann es starb vast in der stat und um die selbig refier oder gegent, und man hiet uns zu Venedig nit balt einlassen ...

17. (1556./1559. – Melchior od Seydlitza)

Gründtliche Beschreibung der Wallfahrt nach dem heyligen Land der Gestrengen Edlen und Ehrvesten Melchiors von Seydlitz etc., Wolffen von Oppersdorff, Niclaus von Reidburg und Moritz von Altmanshausen¹²⁶

(1556.)

/250v/ ... die fürnembsten kamen den 12. Junij dahin. Nach dem uns der Windt zuwider war/auff die rechte Handt auff die Statt Ancona/unter einem hohen Berge bey 200 Meil von Venedig gelegen/und dem Bapst zugehörig. Folgends schlug uns der Windt widerumb auff die lincke Handt/nach dem Windischen Gebirg/gegen einer Statt/Zara genannt/so auch der Venediger/und am Meer gelegen.

Den 13. dises Monats/am Tage *Antonij* Confessoris, kam gegen der Nacht ein sehr schnell unf groß Ungewitter/daß man die Segel alle eylends niderlassen/und das Schiff/dieweil der Winde gewaltig starck/auch uns gantz entgegen/der Fortuna nachgehen ließ/Also/daß wir dieselbige Nacht /251r/ ob dreyssig Meilen zurück geschlagen worden. ...

(1559.)

/272v/ ... Folgends auff die hie forne gemelte Stätte/Zara/Pola/Parenzo. Letzlichen aber den 28. Julij/an einem Freytag/der vierde nach Jacobi (von dannen wir 3. jar/1. Monat und 22. Tage waren aussen gewesen) gen Venedig...

¹²⁶ S. FEYERABEND, 1584., str. 250v, 251r, 272v.

18. (1556. – Johann od Ehrenberga)

Dess edlen und ehrnuesten Johansen von Ehrenberg Reyse zu dem heyligen Grab so er sampt andern vom Adel und etlichen Niderländern¹²⁷

/275v/ ... den 17. diß Monats/sind wir mit gutem wind von Lesena gefahren/und wie wir auß der Porten sind gewesen ist ein groß Fortuna kommen/und sind zwischen den Klippen gefahren/da sind wir in grossen sorgen gestanden/und haben den Abendt müssen in ein Porten fahren/genannt S. Maria de Malada/und da still gelegen/5. tag/ursach/haben böß Wetter gehabt/und zweymal auß der Porten gefahren und widerumb zurück gemüst/weil uns der Windt contrario war/den 22. diß Monats/sind wir zum dritten mal außgefahren und guten Wind gehabt/Den 24. diß Monats/auff den Christabend/sind wir in ein Porten gefahren/genannt Pola. ...

19. (1561. – Jacob Wormbser)

Eigentliche Beschreibung der Ausreysung und Heimfahrt dess edlen und vesten Jacob Wormbsers¹²⁸

/215r/ ... die alle willens gewesen sind gen Jerusalem die Reys zu thun/und mit namen ist gewesen:

Albrecht, grof zu Löwenstein, Herr zu Scharppfeneck,
Christoff von Pappenheim, der mittler deß Römischen Reichs Marschalck,
Heinrich Herman von Schützpehr, genannt Milchling,
Caspar Notthafft von Hohenburg,
Meinhart von Schönburg,
Christoff von Loubenberg,
Georg König, genannt Jaskyne,
David Furtenbach,
Jacob Wormbser der Elter,
Friderich Dürr, der Graffen von Löwenstein Diener,
Frantz Keuenhüller von Eichelberg,
Bernhardt von Thüngen,
Marx Friderich von Thüngen,
Adam von und zu Thöringen zum Stein,
Bartholomeus Keuenhüller von Eichelberg,
Prekeinock von Wißkoua, genann Prisnofqy,
Christoff Veit von Reineck,
Sigmundt Rumpff von Wolroß,
Wernhart von Merotte, genannt Schloßburg,
Caspar Hun,

¹²⁷ S. FEYERABEND, 1584., str. 273v, 275v.

¹²⁸ S. FEYERABEND, 1584., str. 213r, 215r, 216v.

Eberhart von Bellersheym,
Eberhart von Brombach,
Hieronymus Thünger, von Thüngen Diener,
Fabianus Stösser, deß jungen Keuenhüller Preceptor,
Wolff Huber,
Reinprecht von Glüntz zu Glüntzstätten.
Folgends vom Niederländischen Adel:
Eilcke von Eyters /Sunentede sampt seiner Haußfrawen.
Johann der Löw sampt seiner Haußfrawen.
Adrianus de Busch,
Und zehen andere gute Gesellen auch auß dem Niderlandt. ...

/216v/ ... Folgends haben wir das Landt Istria verlassen/und gegen Scлаuonia gefahren/
welches ist eine ziemliche rauhe art von Gebirgen ... und ligt eine Statt heist Sarre/an dieser
seiten/den Venedigern zugehörig/und ein Insel nahe darbey heist zu S. Andreys/ ...

20. (1561./1562. Albrecht od Löwensteina)

**Beschreibung der Wallfahrt zum H. Grab/Pilgerfahrt gen Jeruzalem ...
Durch mich Albrechten/Grauen zu Löuwenstein/und Herren zu Scharpfeneck/etc.
vollbracht**¹²⁹

/191v/ ... Julius **Das ander Capitel hellt in sich/von Venedig biß gen Jerusalem.**
... 9. Neben einer Statt und Landtschafft/auff die lincke Hand/Ausera genannt/daselbst
seheth Scлаuonia an/denselben tag guten Windt gehabt/mehr neben einer grossen Insel und
Statt/Sara genannt/da die *Corpora sanctorum Simonis&Ioelis Prophetarum*, begraben
ligen.

10. Diesen tag war guter Windt/aber in der Nacht gar ungestümm/und fuhren am
morgen neben einem Berg hin/im Meer gelegen/auff die rechteHandt/da man sagt/es viel
Falcken hett/ ...

21. (1575. – Leonhard Rauwolf)

**Beschreibung der Rheyß Leonhardi Rauchwolffen der Artzney Doctorn und
bestellten Medici zu Augspurg ... in die Morgenländer**¹³⁰

/348v/ ...

Als wir in diesem Port in vierdten Tag widerwertigen Wetters halb an Anckern
gelegen/erhebten wir sie endlich/unnd schifften darvon/nach der alten unnd namhafften
Statt Zara (Jadera vom Ptolomeo genennet) dahin ongefehrlich in 150. Meyln gezehlt
werden. Zwischen Liesena aber und Zara/hat es sehr viel kleine Inseln ligen/in welchem

¹²⁹ S. FEYERABEND, 1584., str. 188v, 191v.

¹³⁰ S. FEYERABEND, 1584., str. 276r, 348v, 349r.

sich ein merckliche anzahl Meerräuber verhalten/die auch mit einem sondern Namen Scacki genennet werden. Diese begeben sich under Tags zu ruh/und halten sich hin und wider auff den Höhen/der Schiff warzunehmen/so hin und wider fahren/darum sie die in der Nacht mit Vortheil mögen überfallen/daß also von dannen auß/weiter zu fahren sehr gefehrlich: unnd das umb so viel desto mehr/dieweil das Meer hierumb von wegen obgemeldter viele der kleinen Inseln ziemlich eng ist /deßhalben die Piloten sich täglich umbsehen müssen nach einem Port/in den sie zu guter zeit bequemlich eynfahren/und sich die Nacht über sicher halten köndten: ja es seindt wol vor solchen Scacki oder Meerräuber/offt die Schiff in den Porten nicht sicher/wie es sich dann begeben/daß wir auf unserer Fahrt in ein Portum eyngelauffen/welcher ob er schon ziemlich verwahret/doch der Scacki halber sehr unsicher wardt/wie es dann im jar darvor/die auff dem Schiff *Contarena* (welches die Scacki bey der Nacht erstiegen) an dem ort mit irem grossen nachtheil und schaden erfahren haben/darumb wir uns in vier Rotten außgetheilet/unnd also die gantze Nacht durch/desto stärckere Wacht gehalten haben. In solchem unserm Wachen sahen wir sie etlich mal auff kleinen Schifflein daher fahren/als wann sie Fischer weren/da doch wie ich berichtet worden/in deren einem offt von 40, 50 in 60 Mann verborgen ligen/und ir gelegenheit suchen/wie sie mit etlichen deren näher zu den grossen Schiffen kommen/die eynnehmen und ersteigen mögen. Deßhalben wir baldt, wann sie auff uns zu wolten/geschrien/*fuoco, fuoco*, das ist/ daß man die Stück anzünden/und auff sie loß lassen solte. Wann sie dann solchen bescheidt gehöret/habens baldt geantwortet/ *amici, amici*, das ist so vil geredt/sie seyen gute Freundt/ und führen dann mit hinzu widerumb zu rück. Als wir aber nun vermeynet/daß wir auß der grössern Gefahr erlediget weren/gerichten wir erst durch übersehen unsers Piloten/ noch in ein weit schwerere. Dann als unser Pilot in befehl hat/auff Zara zu fahren/hat er doch solchem Befehl nicht gefolget/besorgende/unser Schiff herr würde in daselbsten/ seines ubelhaltens halb außsetzen/und an sein statt ein andern eynnehmen/darumb er dann/ damit er nochlenger bleiben möchte/mehr auff die Inseln *Vergetes* genennet/ist zugefahren/ vermeynende/weil er mit den Galleen (darauff er sich zuvor mehrtheils gehalten) passieret/ er wolte auch also mit den Nauen oder Lastschiffen (welche doch viel tieffer im Wasser gehen) one mühe hindurch kommen. Aber es hat im weit gefehlet. Dann da wir zwischen den Inseln fort fuhren/gieng uns je lenger je mehr an der tieffe ab/also/daß zu letzt das Schiff mit grossem frachen auffstreiffet/und wir uns gänzlich eines Schiffbruchs versahen: welcher auch endlich erfolget were/da der Temon in den starcken erlittenen anstössen nicht ganz geblieben/den hindern theil deß Schiffs erhebt/und das mit dem fördern über die Seuchte weiter in die tieffe hinüber geschüpffet hett/zu dessen fortgang auch die volle Segel nicht geringe befürdernaß gegeben. Also gab unser lieber HERR und Gott wunderbarlicher weiß zu/ daß das Schiff/sonderlich mit dem Temon/(der wol in drey Spannen tieffer/als das Schiff/ unter dem Wasser gieng) hindurch gerissen/unnd seinen fortgang genommen hat. Nach dem wir nun abermals schwere not und grosse gefahr hatten erlassen und außgestanden/lendeten wir in einer andern Insel/die nicht ferrne von dannen: vor welcher über /349r/, jenseit gegen Dalmatia ligt der Flecken Mortera/zwischen zweyen namhafften Stätten/nemlich Zara und Sebenico/vom Ptoloméo Ficum genennet/wie den die gantze gelegenheit mit den Grentzen deß Türckens fein und eygentlich herumb zu sehen/auff eim Berge dieser Insel/hinder welchem ein guter Flecken/in dem wir eyngekehrt/und uns die zeit gehalten haben/biß

unser Fregata/die wir nach einem andern und erfahrern Piloto außgeschicktet/von Zara widerumb ist ankommen.

Als bald die mit dem neuwen Piloto verhanden/brachen wir widerumb auff/unnd fuhren weiter nach Venedig/biß dahin ongefährlich noch in 250. Welscher Meylen gezehlt werden. Als wir unden für das Schloß Sanct Michael (welches im Meer auff einem hohen Berge gegen Zara uber liget) hinauß kommen/erhebet sich der Nordwind mit solcher ungestümme/daß er uns bald hett hinüber in Italias geworffen/da unser Pilot (dem die Gestade und Schifflendinen mehr als dem andern bekannt waren) nicht das beste gethan/und gleich angefahren wer/welches gleichwol nicht ohne mühe und grossen Gewalt (dieweil wir uns gegen dem Wind richten musten) geschehen ist/welches darbey gnugsam abzunehmen/weil auß den sechs Galeen/die uns in Liesena angetroffen/nicht mehr als zwo/unsern Hafen erreichet/die andern aber (weil sie dem Wind/wie starck sie auch ruderten/zu schwach waren) widerumb zu rück getrieben/hinder den eusseren Insulen ihre stelle haben suchen müssen. ...

RJEČNICI, LEKSIKONI I ENCIKLOPEDIJE:

1. *Allgemeine deutsche Biographie*, 3 (1876), 6 (1877.), 14 (1881.), 27 (1888.), 30 (1890.), 43 (1898.), Leipzig
2. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 11, Wien, 1864.
3. Boerio, Giuseppe, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia, 1867.
4. *Deutsche biographische Enzyklopädie*, Band 3, 2. A. (2006), 8 (1998.) München
5. *Dizionario enciclopedico italiano*, III (1956.), IX (1958.), XII (1961.) Roma
6. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (ur. Anđelko Badurina), Zagreb, 1990.
7. *Lexikon des Mittelalters*, I, München, 1980.; V, München – Zürich, 1991.; VI, München – Zürich, 1993.
8. *Pomorska enciklopedija*, 2, Zagreb, 1975.
9. Wahrig, Gerhard, *Deutsches Wörterbuch*, München, 1980.

VRELA:

1. Bach, Adolf, Erhart Wameszhaffts Hodoeporicon oder Beschreibung der Reise des Grafen Philipp von Katzenelnbogen nach dem hl. Lande (1433/34), *Nassauische Annalen*, 44, Wiesbaden, 1916.
2. Birlinger, Anton, Ein Pilgerbüchlein – Reise nach Jerusalem von 1444, *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, XXII/40, Braunschweig, 1867.
3. Feyerabend, Sigmund, *Reyssbuch des heyligen Lands*, Frankfurt/Main, 1584.
4. Fratrisc Felicis Fabri Evagatorium, I. (ed. K. D. Hassler), *Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart*, II, Stuttgart, 1843.
5. Fratrisc Felicis Fabri Evagatorium III. (ed. K. D. Hassler), *Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart*, IV, Stuttgart, 1849.
6. Henrici, Ernst, Beschreibung einer Seereise von Venedig nach Beirut im Jahre 1434, *Zeitschrift für deutsches Althertum und deutsche Literatur*, 25 / n. F. 13, Berlin, 1881.

7. Jacobs, Eduard, Graf Heinrichs des Aelteren zu Stolberg Meerfahrt nach Jerusalem und ins gelobte Land, *Zeitschrift des Harzvereins für Geschichte und Alterthumskunde*, 3, Wernigerode, 1870.

8. Khull, Ferdinand, Bericht über eine Jerusalemfahrt zweier Franciscaner aus Friedau im Jahre 1527., *Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark*, XLIV., Graz, 1896.

9. Newett, Margaret, Canon Pietro Casola's Pilgrimage to Jerusalem in the Year 1494, Manchester, 1907. u: <http://chass.colostate-pueblo.edu/history/seminar/casola/cas5.htm>.

10. Röhricht, Reinhold – Meisner, Heinrich, *Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande*, Berlin, 1880.

11. Röhricht, Reinhold, Die Jerusalemfahrten der Grafen Philipp, Ludwig (1484) und Reinhard von Hanau (1550), *Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde*, N. F. 161, Kassel, 1891.

12. Röhricht, Reinhold – Meisner, Heinrich, Die Pilgerreise des letzten Grafen von Katzenelnbogen (1433-1434), *Zeitschrift für deutsches Alterthum und deutsche Literatur* 26, Berlin, 1882.

13. Schön, Theodor, Eine Pilgerfahrt in das heilige Land im Jahre 1494., *Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung*, XIII, Innsbruck, 1892.

LITERATURA:

1. Basioli, Josip, Izvoz proizvoda morskog ribolova s istočnog Jadrana u prošlosti, *Adriatica maritima*, 2, Zadar, 1978.

2. Bianchi, Carlo Federico, *Zara cristiana*, I., Zadar, 1877.

3. Birin, Ante, Pravni položaj stranaca u statutima dalmatinskih komuna, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 20, Zagreb, 2002.

4. Breusing, Arthur, *Leitfaden durch das Wiegenalter der Kartographie bis zum Jahre 1600*, Frankfurt a. M., 1883.

5. Dorninger, M. E., Topographie des Heiligen Landes. Zu den Pilgerreisen im Mittelalter am Beispiel von Hans Tucher, 7., u: <http://www.sbg.ac.at/ger/samson/rvws2002-03/dorninger2002.pdf>

6. Esch, Arnold, Anschauung und Begriff – Die Bewältigung fremder Wirklichkeit durch den Vergleich in Reiseberichten des späten Mittelalters, *Historische Zeitschrift*, 253/2, München, 1991.

7. Fusko, Paladije, *Opis obale Ilirika* (prev. Bruna Kuntić-Makvić), Zagreb, 1990.

8. Hilje, Emil, Utemeljenje franjevačkih samostana na zadarskim otocima, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 45, Zadar, 2003.

9. Ibler, Mladen, Putovanje skandinavskog kralja Erika VII. Pomeranskog kroz Hrvatsku 1424.-1425., *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, XXXIX, Zagreb – Dubrovnik, 2001.

10. Jurić, Radomir, Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, *Biogradski zbornik*, 1, Zadar, 1990.

11. Jurić, Šime, Putovanje jednog Nijemca duž dalmatinske obale 1569. godine, *Zadarska revija*, XXVII/2-3, Zadar, 1978.
12. Kolanović, Josip, Prilog povijesti šibenskih hodočašća u kasnom srednjem vijeku, *Croatica christiana periodica*, VI/9, Zagreb, 1982.
13. Kotruljević, Benedikt, *De navigatione / O plovidbi*, prev. Damir Salopek, Zagreb, 2005.
14. Kozličić, Mithad, *Hrvatsko brodovlje / Croatian Shipping / Le navi croate*, Zagreb, 1993.
15. Kozličić, Mithad, *Kartografski spomenici hrvatskoga Jadrana – Izbor karata, planova i veduta do kraja 17. stoljeća*, Zagreb, 1995.
16. Kozličić, Mithad, Murter i Kornatsko otočje na starim zemljopisnim i pomorskim kartama, *Murterski godišnjak*, 2, Murter, 2004.
17. Kozličić, Mithad, Plovidba Jadranom 14.-16. stoljeća u putničkim izvješćima, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 35/22, Zadar, 1997.
18. Kozličić, Mithad – Faričić, Josip, The significance of Sv. Andrija Island (Svetac) on a sailing route across the Adriatic presented on old geographical maps, *Geoadria*, 9, Zadar, 1994.
19. Krasić, Stjepan, Opis hrvatske jadranske obale u putopisima švicarskog dominikanca Feliksa Fabrija (Schmida) iz 1480. i 1483/84. godine, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, XXXIX, Zagreb – Dubrovnik, 2001.
20. Ladić, Zoran, Prilog proučavanju hodočašćenja iz Zadra u drugoj polovici 14. stoljeća, *Croatica Christiana Periodica*, 32, Zagreb, 1993.
21. Ljubić, Sime, Commissiones et relationes Venetae II., *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, 8, Zagreb, 1877.
22. Ljubić, Sime, Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike VII., *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, 12, Zagreb, 1882.
23. Margetić, Lujo, Vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XII stoljeću i njegovi izvori, *Historijski zbornik*, XXXV, Zagreb, 1982.
24. Matković Petar, Putovanja po balkanskom polutoku XVI. vieka, *Rad JAZU*, 84, Zagreb, 1887.
25. Novak, Grga, Mletačka uputstva i izvještaji 4, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, 47, Zagreb, 1964.
26. Ostojić, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj*, III, Split, 1965.
27. Petricioli, Ivo, Urbanistički razvoj zadarske luke, *Pomorski zbornik*, II, Zagreb, 1962.
28. Petricioli, Ivo, Lik Zadra u srednjem vijeku, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, XI-XII, Zadar, 1965.
29. Petricioli, Ivo, Opis Zadra iz godine 1494., *Zadarska revija*, XV/3., Zadar, 1966.
30. Petricioli, Ivo, *Stalna izložba crkvene umjetnosti Zadar*, Zadar, 1980.
31. Petricioli, Ivo, *Škrinja sv. Šimuna u Zadru*, Zagreb, 1983.
32. Pivčević, Edo, Jedno svjedočanstvo o hrvatskim gradovima iz godine 1486., *Rad JAZU*, 429, Zagreb, 1988.

33. Rački, Franjo, Prilog za poviest hrvatskih uskoka, *Starine JAZU*, IX., Zagreb, 1877.
34. Raukar, Tomislav – Petricioli, Ivo – Švelec, Franjo – Peričić, Šime, *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*, Zadar, 1987.
35. Raukar, Tomislav, *Zadar u XV stoljeću*, Zadar, 1977.
36. Richard, Jean, Križari i putnici u srednjovjekovnoj Slavoniji, *Croatica christiana periodica*, X/18, Zagreb, 1986.
37. Röhricht, Reinhold, Die Jerusalemfahrt des Herzogs Friedrich von Österreich, *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 23, Halle a. S., 1891.
38. Schreiner, Klaus, Zum Wahrheitsverständnis im Heiligen- und Reliquienwesen des Mittelalters, *Saeculum*, XVII/1-2, Freiburg-München, 1966.
39. Sijerković, Milan, Karakteristike olujne bure u sjevernom Jadranu, *Pomorski zbornik*, 26, Rijeka 1988.
40. *Statut grada Splita* (prev. Antun Cvitanić), Split, 1987.
41. Steindorff, Renata und Ludwig, Über eine Reise im Jahre 1470 entlang der istrischen und dalmatinischen Küste, *Smotra*, I./2, Zagreb, 1995.
42. Stipišić, Jakov, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb, 1985.
43. Šanjek, Franjo, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb, 1996.
44. Vežić, Pavuša, *Sveti Donat – Rotonda Sv. Trojstva u Zadru*, Split, 2002.
45. *Zadarski statut* (prev. Josip Kolanović i Mate Križman), Zadar, 1997.

Ilustracije:

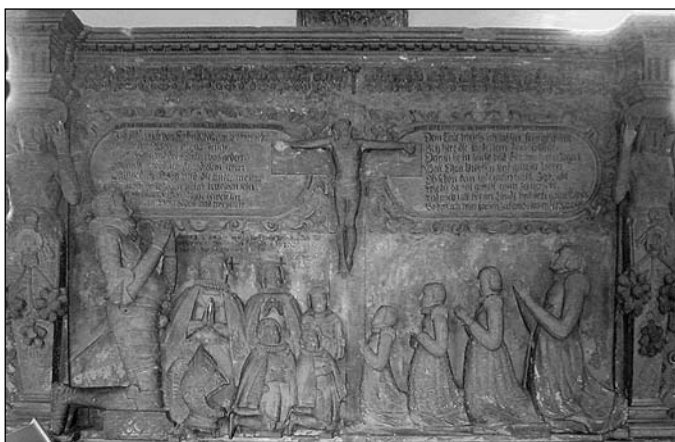
Sl. 1. Dva njemačka hodočasnika, iz: Martinus Oppaviensis,
Chronicon pontificum et imperatorum, str. 131r, Diebold Lauber oko 1460.,
na: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/cpg137/0253>

Sl. 2. Zadar i otoci ispred njega na portolanu Bartolommea dalli Sonettija iz 1485. godine,
na www.nmm.ac.uk/collections/explore/chartzoom.cfm/imageID/f1603

Sl. 3. Prikaz brodova iz Feyerabendovog zbornika:
Reyßbuch deß heyligen Lands, iz 1584., str. 1r

Sl. 4. Reljef iz Bergkirche u Heinsheimu s prikazom Johanna od Ehrenberga i
njegove obitelji (snimio. P. Schmelzle)
Na: <http://de.wikipedia.org/wiki/Bild:Ehrenberg-grabmal-bergkirche.jpg>

Krešimir KUŽIĆ: GERMAN PILGRIMS TO ZADAR IN THE 15th AND THE 16th CENTURY

Summary

In the European context, the Holy Land was one of the three most favored destinations for pilgrims. Taken as a whole, the Germans made up the greatest number in this mass and most of them began their journey in Venice. According to their social position, the Germans were most frequently members of the high and middle nobility, church officials and of the more wealthy bourgeoisie, while according to their geographical place of origin they came from all parts of the monarchy. During their sea journey along the eastern Adriatic coast they almost always made a stop at Zadar as an important harbor and as the largest city on the Croatian coast. In travel books Zadar is mostly mentioned under its Italian name which is a consequence of making the journey on ships with Venetian crews. In relation to its positioning within the broader geographical context, some pilgrims place it within the framework of "Slavonia" which is at times conceived as a broader area while some see the city as a part of Croatia. Others see it as a place within Dalmatia while one author writes that Zadar is a part of Croatia. A few pilgrims knew that the Venetians took the city from the Hungarian king. The ruins of Biograd strongly drew their attention while the explanations show that members of the crew were those that supplied them with information – the only exception was count Heinrich of Stolberg. Doctor Rauwolf mentioned the sea pirates (Uskoci) while a number of pilgrims referred to the Turks – beginning with the earlier carefree times and continuing up to the time when they made deep incursions on the Adriatic coast. Zadar left a powerful and positive impression on almost all the pilgrims. The travel books mention churches, walls and the harbor but the largest space is devoted to St. Simon, the Receiver of God. This was in accordance with their pilgrimage but other Zadar saints were also mentioned. Sincere piety is evident in the 15th century descriptions while in records left by some of the 16th century there are hints of the influence of Protestantism. The plague is mentioned on two occasions. Zadar held the key position on the east Adriatic sailing route despite the fact that there were many sea crags in its vicinity. While the pilgrims traveled in galleys all of them made anchor in Zadar while later, at the time of sailing boats, such as the "nava" type of boat, most of them sailed the open seas in front of Zadar. In addition to dangerous sea crags, weather conditions posed big problems: tempestuous or adverse winds but also long periods of calm. Two pilgrims recorded two Zadar legends.

It needs to be mentioned that 10 travel books derive from the book by Sigmund Feyerabend published in 1584. The travel book by the Dominican monk Felix Fabrio from 1483 is amongst these. The text is greatly abridged and in certain places it is changed in comparison with the original. Of the other authors, the travel books by Tucher (published already in 1482), Breitenbach (published as early as 1486) and by Rauwolf (published in 1582) need to be emphasized. Of the members of the high nobility who participated in the pilgrimages, mention must be made of Philip of Katzenelnbogen, of Wilhelm III from Tringia, Albrecht of Brandenburg, Wilhelm I of Hessen and Alexander of Pfalz-Zweibrücken. The escort of duke of Tringia which consisted of 91 noblemen was particularly impressive.

Key words: pilgrims, reliquaries, shipping, Zadar, Germany.